

Geest en Grond
Onderzoek en kritiek

Onderzoek en kritiek

Ze willen alleen maar bouwen, bouwen, bouwen en zoveel mogelijk woningen en industrieterreinen. De gemeente wil ons allemaal weghebben. Zodra deze bloemenstal weg is, komt er geen nieuwe meer voor in de plaats. Dus ik neem ieder jaar afscheid en hoe lang dat nog duurt, zou ik je niet kunnen vertellen.

Astrid Walters, bloembollenverkoper

De belangen moeten tegen elkaar weggestreept worden, de belangen van toerisme, het open gebied en historische waarde. Ik denk dat we met zijn allen moeten zeggen 'we willen dit wel of we willen dit niet'. Gaan we voor huizenbouw, dan zijn de consequenties dat wij weggaan, maar dan weten wij ook waar we aan toe zijn. Dus niet zoals nu, van die heeft een regeltje en die heeft een regeltje, want dan heb je het gevoel dat je wordt weggedrukt door regeltjes.

Simon Pennings, bloembollenkweker

uit: *Huiskamers en bolwerken*, documentaire van Jennifer Petterson

Bovenstaand geluid is van een geheel ander kaliber dan eerdere geluiden die tijdens de expeditie zijn gehoord. Niet dat de problematiek waar ze naar verwijst niet bekend is, maar met de documentaire *Huiskamers en bolwerken* krijgt dit ook een menselijk gezicht. Van wethouder tot veredelaar, van Poolse gastarbeider tot kistenmaker, van bollenverkoper tot oud-veiling directeur – allemaal hebben ze te maken met de ruimtelijke ontwikkelingen en reageren daar op. Hoewel menigeen die de film ziet, vindt dat er een gevoel van somberheid en machteloosheid uit spreekt, is het een actueel en verhelderend portret van de streek. Dat hebben de drie kunstprojecten overigens met elkaar gemeen: de kunstenaars geven niet direct een eigen commentaar op de actuele ruimtelijke

situatie in de Duin- en Bollenstreek, maar bieden vooral aanknopingspunten voor verdere gedachtevorming.

Het is van belang om deze levende en actuele cultuur, net als archeologie, erfgoed en cultuurhistorie, te betrekken bij de toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen. Dat is in ieder geval de overtuiging waarop Geest en Grond is gestoeld. Probleem in veel huidige ruimtelijke ordeningsprocessen is echter dat deze overheerst worden door techniek, politiek en financiën, waardoor voor cultuur vaak geen plek meer is. Het betrekken van cultuur bij ruimtelijke ordening vraagt daarom om inzichten in hoe cultuur een rol van betekenis kan spelen, maar vooral ook om een ander soort procesinrichting.

Deze beide elementen kwamen ook naar voren tijdens het symposium op 20 september 2003. Dit symposium sloot de inventarisatiefase van het project af en was tevens het startpunt van de prijsvraagfase. De contouren van de expeditie Geest en Grond werden geschetst en vervolgens op een aantal plekken nader ingevuld. Dit gebeurde door de kunstenaars die hun projecten uit de doeken deden, door de verschillende deskundigen die gevonden sporen nader toelichtten, door de projectwatchers die een commentaar formuleerden op het project en door bestuurders die in een vraaggesprek met moderator Bert van Meggelen vanuit hun beroepspraktijk reageerden op wat besproken en gepresenteerd was.

De twee bestuurders, Marc Witteman (*wethouder ruimtelijke ordening Hillegom en voorzitter Stuurgroep Pact van Teylingen*) en Hans Demoed (*CDA Statenlid Provincie Zuid-Holland, voorzitter Statencommissie Ruimte en Wonen*) erkennen het appèl dat wordt gedaan op de overheid om beslissingen te nemen ten aanzien van de toekomst van de streek en de bollenteelt. Beiden onderstreepten dat de ruimtelijke kwaliteit en identiteit van de streek daarbij een rol moeten spelen. In die zin konden zij zich vinden in de meeste

voorgestelde projecten. Wel stelden zij kanttekeningen bij de uitvoerbaarheid ervan.

Zef Hemel (*hoofdredacteur van Stedenbouw & Ruimtelijke Ordening, directeur Academie van Bouwkunst, Rotterdam*) benadrukte als projectwatcher het belang van een bottom-up proces, zeker wanneer planning van bovenaf niet blijkt te werken. In de Duin- en Bollenstreek zou het volgens hem ook mogelijk moeten zijn ruimte te geven aan initiatieven van mensen die in het gebied wonen en werken. Hij zag daarbij een belangrijke rol weggelegd voor de ideeën van de kunstenaars, die in contact gebracht moesten worden met de bewoners. Voor projectwatcher Annemiek Rijckenberg (*zelfstandig adviseur stedelijke ontwikkelingen, lid VROM-raad*) vormde juist bestuurlijk draagvlak de crux van het wel of niet slagen van het project. Beide commentaren zijn in deze publicatie opgenomen.

De expeditie heeft sporen opgeleverd die het verdienen nader onderzocht te worden. Voor het onderzoek van deze sporen zijn autonome vervolgoedragen verstrekt aan een aantal deskundigen, die hier hun geheel eigen invulling aan hebben gegeven. Zo zoeken Gerda Zijlstra en Ceciel Oud (*stedebouwkundige, SRO*) naar een mogelijke oplossing voor de actuele problematiek van de verwerking van vervuild slotenslib, die ook iets oplevert voor het landschap. Wat begon als een onderzoek naar een *Slibfarm*, heeft geresulteerd in de ontdekking van ons *Chemisch erfgoed*. Gideon Boie en Matthias Pauwels (*BAVO RESEARCH*) buigen zich over de cultuur van de middenstand en formuleren daaruit vijf modellen die economie paren aan identiteit. (Dit onderzoek werd eerder als *De detaillist* aangekondigd, maar heet nu *Rediscover your wholeness!*). Daf-architecten, in de persoon van Catherine Visser, stelt het concept van de Limes als Goudader voor, waar de archeologie zorgt voor het ontstaan van een nieuwe openbare

ruimte. Verslagen van deze drie vervolgoopdrachten zijn hier gepubliceerd. De uitkomsten zijn verschillend van aard, en worden in het licht van de mogelijke rol die deze kennis kan spelen voor toekomstige ontwikkelingen in de Duin- en Bollenstreek door Hans Venhuizen van commentaar voorzien. Een vervolgonderzoek dat later zal worden gepresenteerd, is de Persoonlijke Cultuurhistorische Waardenkaart die als een aanvulling op de bestaande Cultuurhistorische Waardenkaarten, uitgegeven door de Provincie Zuid-Holland, moet gaan fungeren.

De kunstenaars Jennifer Petterson, Krijn Giezen en Tom Frantzen hebben hun projecten tijdens excursies aan het publiek gepresenteerd. In het onderzoekende karakter van hun opdracht schuilt enerzijds een fantastische mogelijkheid, maar anderzijds ook een gevaar dat het resultaat onzichtbaar blijft, niet toepasbaar of te afstandelijk is. De excursies vormen daarvoor als het ware de toets met de realiteit, evenals de presentatie op het symposium. Door de reacties van het publiek en de aanvullingen van andere deskundigen stoppen de projecten niet bij hun presentatie, maar krijgen juist een kans op een vervolg. De kunstprojecten kunnen zo een rol van betekenis blijven spelen bij het verbijzonderen van de ruimtelijke ordening van de Duin- en Bollenstreek.

De kunstprojecten reizen ook in een mobiele tentoonstelling langs de tien gemeenten van de streek. Hiermee krijgen alle bewoners van de streek de gelegenheid de ideeën en beelden van de kunstenaars te bekijken. Wellicht is dat een mooi vervolg van het contact tussen kunstenaars en de streek.

Kunstexcursies

Tom Frantzen

Projectie

6 september 2003

In *Projectie* stelt Tom Frantzen voor om het rendement van de kleurenpracht van de bollenvelden in het korte bloeiseizoen te vergroten door de velden ook buiten het seizoen een kleurig aanzicht te geven. Zijn voorstel is om een kleurstof toe te voegen aan de gewasbeschermingsmiddelen waarmee het stro, dat in de winter op de velden ligt, wordt bespoten.

Tom Frantzen speelt in zijn voorstel met het imaginaire, geprojecteerde beeld en het werkelijke beeld van de Duin- en Bollenstreek. Het werkelijke beeld is dat van de indrukwekkende bloemenvelden met hun afwisselende stroken van prachtige kleuren. Dit beeld is maar twee maanden per jaar visueel aanwezig in de streek. De andere tien maanden van het jaar is dit beeld alleen als imaginair beeld aanwezig in de hoofden van de mensen. De streekeigen cultuur en identiteit worden buiten het seizoen door dit imaginaire beeld van de kleurige bloemenvelden gedragen. Het voorstel van Frantzen is nu om het imaginaire kleurbeeld te projecteren op de bruine akkers om zo het werkelijke beeld terug te halen.

De excursie start vanuit Lisse met een rondrit door het Bollengebied, waarbij het nu kale landschap zich vanuit de busramen ont-

vouwt aan de reiziger. Tom Frantzen suggereert mogelijkheden om het openbaar vervoersbedrijf concreter te betrekken bij een 'toeristische' routing door het Bollengebied. Naast de standaard toeristische bustours die altijd de kortste route nemen naar De Keukenhof, kan de normale busdienst met een speciale bollenroute een toegevoegde waarde bieden, die tegelijkertijd de doorgaande wegen ontlast. De bustocht eindigt bij Kasteel Keukenhof, waar Tom Frantzen zijn project presenteert. De reacties van het publiek zijn zeer divers. Sommigen vinden dat de esthetiek van een gekleurd bollenveld nooit geëvenaard kan worden door een met 'gif' gekleurd stroveld. Anderen vinden dat er teveel nadruk ligt op het toeristische aspect van zijn project. Over de haalbaarheid is iedereen het wel eens, het is in principe mogelijk om de strovelden in de winter te kleuren door te spuiten met gekleurde gewasbeschermers. En ondanks de emotionele bezwaren wordt dit project ook ervaren als een interessant experiment, met een mogelijke mediagenieke waarde en toeristische meerwaarde. Tom Frantzen onderzoekt op dit moment de mogelijkheden van realisatie door de kwekers uit de streek te motiveren om mee te werken. Een wandeling over de voor het publiek gesloten Keukenhof sluit zijn excursie af.

Jennifer Petterson
Huiskamers en bolwerken
6 september 2003

De documentaire *Huiskamers en bolwerken* van Jennifer Petterson is een indringend portret van de streek. Ze interviewde en filmde mensen die in de praktijk te maken hebben met de ruimtelijke ordening van het gebied en die allen op hun eigen manier reageren op de ontwikkelingen die daarin gaande zijn.

Petterson brengt de verhalen van onder meer een wethouder ruimtelijke ordening, een makelaar, Poolse seizoensarbeiders, een gewassenveredelaar en straatbloembollenverkopers observerend in beeld zonder daar zelf een oordelende uitspraak over te doen. Ze brengt de dynamieken achter de mensen in kaart en geeft hen een stem in haar film. De film kent een sombere ondertoon, alsof iedereen het gevoel heeft niet echt grip te hebben op de toekomstige ontwikkelingen in de streek.

Tijdens haar excursie vindt de première plaats van *Huiskamers en bolwerken* op het bedrijf van gewassenveredelaar Loek van Eeden in Ruigenhoek, die ook in de documentaire geportretteerd wordt. Na afloop van de vertoning geeft Loek van Eeden een rondleiding in zijn bedrijf. Op de filmvertoning zijn veel mensen, die aan de film hebben meegewerkt, afgekomen. De film maakt ontegenzeggelijk de gemoederen los bij mensen in de streek en geeft mensen van buiten de streek inzicht in de menselijke problematiek van het gebied.

Krijn Giezen
Hopen en gaten
13 september 2003

Krijn Giezen heeft met *Hopen en gaten* een onderzoek uitgevoerd naar archeologische vindplaatsen van de recente geschiedenis, zowel op het land als in de zee. Dat heeft geresulteerd in een kaart waarop alle vuilnishopen en stortplaatsen in de streek staan aangegeven en een aantal scheepswrakken voor de kust in kaart is gebracht.

De bestaande vuilnishopen groeien nauwelijks meer vanwege de technologische ontwikkelingen op het gebied van recycling. Er ligt tegenwoordig meer nadruk op hergebruik van materialen en recycling van afvalstoffen. Veel stortplaatsen verliezen daardoor hun functie en komen door de oprukkende bebouwing ook binnen of dicht bij stedelijk gebied te liggen. Om die reden is een project over herontwikkeling van stortplaatsen gestart door Tauw bv in samenwerking met Stichting Duinbehoud, Provincie Zuid-Holland, gemeente Noordwijkerhout en Stichting Kennisontwikkeling en Kennisoverdracht Bodem. De voormalige stortplaats Tespellaan in Noordwijkerhout staat centraal in dit project.

Deze stortplaats is de eerste locatie voor de excursie van *Hopen en gaten*, die zich bevindt in de nog te realiseren ecologische verbindingzone tussen landgoed De Keukenhof en de Amsterdamse Waterleidingduinen. Noël van Dooren (*land-*

schapsarchitect en adviseur voor Tauw) geeft een lezing over de haalbaarheid om aan deze locatie een natuurfunctie toe te kennen. De excursie vervolgt richting Noordwijk aan Zee, waar in de kantine van de Sportvisserijclub een lezing plaatsvindt door Han Lindeboom (*directeur van Alterra Texel*) over de verrassende complexiteit van de ruimtelijke ordening van de zee. Zijn lezing onderbouwt het project van Krijn en wordt in dit cahier gepubliceerd vanwege de actualiteit die het bouwen in zee op dit moment heeft. De excursie sluit af met een tocht op een reddingsboot naar een REM-eiland, een van de gebouwde objecten in de zee. Rondom dit eiland ontwikkelt zich in een straal van circa 500 meter nieuw zeeleven, omdat gebouwde gebieden in zee vanwege veiligheidsredenen afgesloten worden voor de visserij. Zo kunnen nieuwe kleine natuurreservaten ontstaan in een verder zwaar beviste zee. Waarmee wordt aangetoond, dat schijnbaar negatieve ontwikkelingen, als bouwen in zee, onbewust een positieve uitwerking kunnen hebben voor natuurlijke processen en het behoud en zelfs ontwikkeling van natuur en cultuur.

Han Lindeboom *De ruimtelijke ordening van de zee*

Nederland is vol en de Noordzee is nu ontdekt voor het oplossen van ruimtelijke problemen. De komende jaren zullen grote windmolenparken in open zee verrijzen en zal de zandwinning aanzienlijk toenemen. Daarnaast heeft de visserij het eind van de natuurlijke draagkracht van het natuursysteem bereikt en zal de komende jaren in intensiteit terug moeten, terwijl ook de roep om milieuvriendelijker vistechnieken en zeereservaten toeneemt.

Er gebeurt al zoveel op zee en gaat dit allemaal samen? En wat zijn de effecten van alle menselijke handelingen op de onder- en bovenwaternatuur in de Noordzee? In dit artikel wordt een beschrijving gegeven van de Noordzee in het verleden en nu, en worden de mogelijke toekomstige ontwikkelingen geschetst.

De Noordzee in 1883

Uit de Piscatorial Atlas die O.T. Olsen in 1883 heeft gepubliceerd, blijkt dat de Noordzee er in die jaren heel anders uitzag dan nu (zie afb. 1). Zo laat zijn bodemkaart van de Noordzee een grote rode vlek in het huidige Nederlandse en Duitse deel van het Continentale Plat zien (zie ook afb. 2, p.125). Hier lag een oesterbank of verzameling kleinere banken, van 20.000 km², waarvan de helft op het Nederlandse Continentale Plat (NCP). Olsen schrijft: “The

afb. 1: De bodemsamenstelling van de Noordzeebodem in 1883 zoals gemeten met bodemhappers en visnetten (Olsen 1883). In de legenda staat van boven naar beneden: Oesters; Zand fijn en grof; Modder en slib; Klei, witte, blauwe en zwarte; Stenen en rotsen; Grof veen.

oyster culture around the British Isles does not equal the demand; but Mother Sea has yet in store a bed or beds of 200 miles in length, and varying even to 70 miles in width, situated between Heligoland and the Doggerbank. Oyster vessels are now being added to the great Grimsby fishing fleet”. Karl May schreef in diezelfde tijd: “Gott hat alles weiser geordnet, als der Gedankenlose begreift: Wie könnte allein die Bewohnerschaft Londons jährlich 110 Millionen Stück Austern verspeisen, wenn diese Muschel nicht eine so ungeheure Vermehrungsfähigkeit besäße?”. Vijftig jaar later, in 1936, werden de laatste oesters commercieel gevangen. Vanaf 1970 ligt er niet één meer. Het is duidelijk dat er een ongekend hoge visserijdruk op deze oesters is geweest, en toch is dat waarschijnlijk niet

de enige oorzaak van hun verdwijnen. Er zijn aanwijzingen dat ook veranderde zee-stromingen in de Noordzee of de oceaan de habitat voor deze oesters minder gunstig heeft gemaakt. Ziekten kunnen we ook niet helemaal uitsluiten, maar daarover is niets bekend.

Er was in 1883 echter meer aan de hand in de Noordzee. Olsen tekent voor de Hollandse kust een zogenaamde 'moorlog' gebied in. Hier lag grof veen op de zeebodem, waardoor het boten werd afgeraden om te ankeren of met getrokken tuigen, bijvoorbeeld sleepnetten, te vissen omdat men dan vast kwam te zitten. Oesters en 'moorlog' vormden toen harde substraten (ondergronden) waar veel dieren zich op vasthechten. Dit vormde een unieke fauna op het toenmalige NCP. Het 'moorlog' is door verwering en begraving in zich verplaatsende zandbanken vrijwel volledig verdwenen, met als gevolg dat de karakteristieke dieren van deze harde substraten ook weg zijn. Ook de door Olsen ingetekende vissen als steuren, stekelroggen en vleten zijn uit de Nederlandse Noordzee verdwenen. Frappant is dat Olsen bij de tong schrijft: "The common sole, formerly plentiful, now very scarce, requires immediate attention for it's preservation and propagation". En dat al in 1883! Ook toen maakte men zich grote zorgen over de gevolgen van overbevissing. En er is nog niets veranderd. Het is zeker dat de toegenomen visserijdruk en moderne visserij technieken in belangrijke mate verantwoordelijk zijn voor de grote veranderingen in de Noordzee fauna gedurende de afgelopen eeuw. Maar het is niet alleen de mens die veranderingen teweegbrengt, ook de natuur zelf speelt een rol. Echter, het feit dat de natuur van zichzelf al wispelturig is, doet niets af aan het feit dat ook de mense-

lijke handelingen enorme effecten kunnen hebben. Het kan zijn dat de oester is verdwenen door een combinatie van veranderende zeestromingen en visserij. De huidige intensieve boomkorvisserij, waarbij grote vissersschepen door een boom opgehouden en met kettingen uitgeruste sleepnetten over de bodem trekken, maakt het echter onmogelijk dat deze dieren terugkomen. Daarom kan natuurlijke variatie nooit een excuus zijn voor het onbepaald toelaten van groot-schalige menselijke ingrepen.

Effecten van gebruik op de Noordzee

Olie- en gaswinning

In de Noordzeebodem bevinden zich kleine olie- en aanzienlijke gasvoorraden. Op dit moment staan er circa 130 productieplatforms op het NCP. In het verleden was tijdens de boringen het gebruik en het lozen van oliehoudende boorspoeling toegestaan. Deze boorspoeling wordt langs de boorpijpen omlaag en omhoog gepompt om de pijpen te smeren en het vrijkomende boormateriaal te verwijderen. Nadat wetenschappelijk was aangetoond dat oliehoudende spoeling tot op 2 km vanaf de platforms tot meetbare afname van zee-egels en schelpdieren leidde, werd het lozen verboden. Nu wordt met waterhoudende spoelingen gewerkt, waarvan de effecten niet of nauwelijks meetbaar zijn. Doordat er om de platforms een gebied met een straal van 500 m in verband met veiligheidsredenen voor de visserij afgesloten is, liggen er rondom de olie- en gasplatforms kleine natuurreservaatjes in de verder zwaar beviste zee. De poten van de platforms zijn begroeid met mosselen, wieren en zeeanemonen. Deze combinatie trekt scholen vis aan, die op hun beurt zeehonden en dolfinen naar de platforms lokken. Met uitzondering van

calamiteiten is het effect van olie- en gaswinning op het ecosysteem miniem. Hoewel er nog een aantal kleinere te ontginnen velden in de Noordzee ligt, zal het totaal aantal platforms in de toekomst niet of nauwelijks toenemen.

Zandwinning

Op dit moment wordt jaarlijks 20 miljoen kubieke meter zand via ondiepe winning (tot 2 m onder het bodemoppervlak) gewonnen voor ophoogzand dat op land gebruikt wordt en voor suppletiezand, dat gebruikt wordt om de stranden aan te vullen. Dit betekent dat jaarlijks zo'n 10 km² zeebodem wordt afgegraven waarbij alle bodemdieren worden gedood. In de meeste gebieden treedt snelle rekolonisatie op, maar het duurt een paar jaar voor de oude situatie zich helemaal hersteld heeft.

Wat staat ons in de toekomst te wachten? Er is grote behoefte aan beton- en metselzand en ook de vraag naar ophoogzand neemt toe. De provincies willen niet langer meewerken aan het graven van nog meer gaten op land en de overheid wil nu grootschalige zandwinning in zee. Voor de Zuid-Hollandse kust ligt op 10-25 m onder het zeebodemoppervlak relatief grof zand. Het graven van grote gaten in de zeebodem stuit op bezwaren wegens kans op zuurstofloosheid, die ontstaat doordat voedingsstoffen in de gaten bezinken en er niet genoeg wateruitwisseling is om aan de hogere zuurstofvraag te voldoen. Maar recente berekeningen laten zien dat langwerpige gaten die vijf maal langer dan breed zijn als een soort tochtgaten gaan functioneren waardoor geen zuurstofproblemen ontstaan. Waarschijnlijk zal binnen 5 jaar het eerste grote gat van 1 bij 5 km met een diepte van 25 m worden gegraven. En als dat geen problemen oplevert,

volgen er snel meer. Maar kunnen we die niet zo aanleggen dat ze de biodiversiteit verhogen of visvangst bevorderen? Onderzoek in en om de eerste gaten moet antwoord geven op die vraag.

Windmolenparken

De bezwaren tegen windmolens op land nemen toe en de eerste twee windparken in zee worden volgend jaar aangelegd. Met 60 molens elk, in gebieden van 5 bij 5 km, ontstaan stukjes zee waar de palen nieuw hard substraat vormen en de boomkorvisserij wordt verboden. Reeds 12 jaar pleit ik voor een voor de visserij gesloten gebied om de langetermijneffecten van de boomkorvisserij wetenschappelijk te onderzoeken. Eindelijk is het zo ver. Het harde substraat van de palen biedt ook unieke kansen voor het bodemleven, dat 120 jaar geleden dus veel meer harde ondergrond had in de vorm van oesterbanken en grof veen. Bij de nieuwe parken zal een uitgebreid onderzoeksprogramma worden uitgevoerd dat antwoord moet geven op vragen over aantasting van de weidsheid en positieve en negatieve effecten op bodemdieren, vissen, vogels en zeezoogdieren. Met name de kans dat vogels zich tegen de molens doodvliegen moet nader onderzocht worden. Misschien dat we in de toekomst dan als compensatie nieuwe broedplaatsen kunnen aanleggen, bijvoorbeeld in de vorm van een kunstrots in zee.

Kustuitbreiding en veiligheid

In het verleden is er veel door de mens aan onze kust veranderd. Grote voorbeelden daarvan zijn de Afsluitdijk en de Deltawerken. Deze hang naar ruimte en veiligheid heeft grote gevolgen gehad voor onze kustfauna. Zo zijn de natuurlijke zoet-zoutgradiënten van de Zuiderzee en de

meeste Delta-armen verdwenen en daaraan gekoppelde vissoorten als houting en fint ook. Echter, de harde dijklichamen hebben ook substraat gecreëerd voor dieren die zich daarop vast kunnen zetten of er beschutting vinden. En ons geknutsel met de kust gaat door. Er zijn vergevorderde plannen om de Rotterdamse haven zeewaarts uit te breiden door middel van het aanleggen van een tweede Maasvlakte. Hierbij zal circa 2500 ha Noordzee ingepolderd worden. Het bouwen van een nieuwe 'puist' aan de Nederlandse kust kan gevolgen hebben voor de zeestromingen langs de kust en het kustwaartsgerichte transport van deeltjes. Naar de grootte van dit effect wordt nog onderzoek gedaan. Als compensatie voor de aan te leggen tweede Maasvlakte heeft de overheid besloten voor het Haringvliet een zeereservoir in te stellen. Hier ontstaat dan een voor boomkorvisserij en zand- en gaswinning gesloten gebied met unieke kansen voor de natuur.

Andere plannen voor kustuitbreiding onder andere ten behoeve van woningbouw en natuurrecreatie bestaan tussen Hoek van Holland en Den Haag. Daarnaast zijn er plannen om de kust op beperkte schaal wat flexibeler aan te leggen, bijvoorbeeld door het maken van slufachtige gebieden, zoals recent bij Schoorl, of zandbanken voor de Hollandse kust.

Eilanden in zee

Voorlopig heeft de regering de bouw van een eiland voor een luchthaven in zee om financiële redenen afgeblazen, maar daarbij wel geld beschikbaar gesteld voor onderzoek naar effecten van zo'n eiland. Naast transporttechnische en juridische aspecten worden met name de effecten op de ecologie nu bestudeerd. Uit de eerste fase van het

onderzoek is gebleken dat met name het bij de grootschalige zandwinning vrijkomende slib en de afstand van het eiland tot de kust grote effecten hebben. Hoe dichterbij de kust, hoe groter het effect op de kusttrivier, en daarmee het transport van voedingsstoffen naar de Waddenzee bijvoorbeeld zal zijn. Het slib beïnvloedt de lichtdoorlaatbaarheid en daarmee de periode en grootte van algenbloei, wat tot in de Duitse Bocht kan doorwerken op de rest van het ecosysteem. Ook de duinen op het vasteland krijgen minder zout spatwater als het eiland dichterbij de kust wordt aangelegd, waardoor de duinvegetatie minder divers wordt. Momenteel wordt het effect van aanleg en aanwezigheid van een eiland op kustmorfologie, slibtransport, algenproductie, zoöplankton, bodemdieren, vissen en vogels alsmede op duinvegetaties en vislarventransport nader bestudeerd. Middels computermodellen zullen we vervolgens de effecten van de diverse eilandvarianten beter in beeld krijgen. Dit kan er toe leiden dat het aanleggen van kunstmatige eilanden als oplossing voor ruimtelijke landproblemen al dan niet serieus zal worden overwogen.

Scheepvaart

De Noordzee behoort tot de drukst bevaren zeeën van de wereld. Om alles in goede banen te leiden, zijn er bepaalde scheepvaartroutes vastgesteld. Het belangrijkste effect van de scheepvaart op de Noordzee is vervuiling. De meeste schepen zijn bedekt met tributyltin (TBT) bevattende aangroeiwerende verven. Dit TBT lekt weg in het milieu en blijkt met name op schelpdieren en zeelakken effecten te hebben. Zo treedt bij wulken imposex op, waarbij de vrouwtjes mannelijke geslachtskenmerken krijgen, waardoor de dieren sterk in aantal

teruglopen en in de kustzone zelfs vrijwel zijn uitgestorven. Onderzoek heeft inmiddels aangetoond dat dit vlakbij de scheepvaartroutes meer voorkomt dan elders. Inmiddels is nieuw gebruik van TBT wereldwijd verboden, maar zal het nog wel even duren voordat alle effecten verdwenen zijn.

Ondanks vele acties en beleidsmaatregelen gaat er nog veel te veel afval direct overboord. Recent onderzoek heeft laten zien dat de hoeveelheid plastics in stormvogelmagen, vogels die alleen op zee hun voedsel zoeken, eerder toe- dan afneemt, waardoor dit een voortdurende bron van zorg blijft.

Vervuiling

Door een aantal ongelukken in diverse delen van de wereld is men zich in het laatste deel van de vorige eeuw veel meer bewust geworden van de gevaren van lozingen in en op zee. Eén van die ongelukken was een tot grote sterfte onder sterns leidende trienlozing in het Rotterdamse havengebied in 1963. Drins zijn gifstoffen die onder andere in de landbouw gebruikt zijn. De onopzettelijke lozing heeft tot zeer effectieve maatregelen geleid, en er kan zondermeer gesteld worden dat de Noordzee nu schoner is dan 25 jaar geleden. Een belangrijk probleem waren de PCB's (polychloor biphynen, die onder andere in transformatoren worden gebruikt), waarvan indertijd is aangetoond dat ze de voortplanting van zeehonden negatief beïnvloeden. Sinds het verbod op het gebruik van PCB neemt de concentratie van deze zeer giftige stof in het water in de kustzone af, en plant de zeehond zich nu ook weer voort in de westelijke Waddenzee. Nieuwe stoffen blijven echter steeds een bedreiging vormen. Op dit moment richt de aandacht zich op broombevattende vlamver-

tragers en stoffen die mogelijk de hormoon- of waarnemingssystemen van zeedieren kunnen beïnvloeden. Het blijft voortdurend noodzakelijk een vinger aan de pols te houden.

Visserij

De visserij is de afgelopen eeuw van grote invloed geweest op het Noordzee ecosysteem. In het begin was het de borden-trawl, een sleepnet dat met behulp van grote platen wordt opgehouden, die voornamelijk effect had op de levende fauna op de bodem. Maar rond 1960 worden de dieselmotoren zo goed dat grote boomkorren over de bodem getrokken konden worden, en schakelde de Nederlandse visserij massaal over op deze vorm van visserij.

Er is veel discussie over de langetermijneffecten van de visserij, maar men is het er over eens dat de visserij leidt tot een verandering in de leeftijdsopbouw van populaties en tot soortverschuivingen van lang levende, zich langzaam voortplantende soorten zoals roggen en grote schelpdieren naar kortlevende, zich snel voortplantende soorten zoals wormen. Er zijn vele aanwijzingen dat de visserij het gehele Noordzee ecosysteem in belangrijke mate beïnvloedt.

Reeds vele jaren leidt de overbevissing tot allerlei vangstbeperkende maatregelen als quota of beperking van het aantal visdagen. Maar de komende decennia zal er nog veel meer veranderen. De totale vangstcapaciteit moet terug. Er komen gesloten gebieden, waar niet gevestigd mag worden, en de roep om milieuvriendelijker vismethoden, waarbij de aselectieve boomkor vervangen wordt door methoden waarbij alleen grote exemplaren van de doelsoort worden gedood, zal toenemen. Mogelijk gaan we aan sea-farming doen, waarbij grote zeegebieden

actief met de boomkor worden bewerkt en jonge vissen worden uitgezet. De visserij heeft het eind van de natuurlijke draagkracht van het systeem bereikt. Het roer moet om.

Andere gebruiksvormen

In de Noordzee ligt een aantal militaire oefengebieden. Een aantal dagen per jaar worden hier schietoefeningen gehouden of mijnen en torpedo's getest. Het is mogelijk dat hierbij vervuilde stoffen in zee terechtkomen, maar over omvang en effecten is niets bekend.

Ook lopen er gas- en oliebuizen en kabels door de bodem van de Noordzee. Bij het ingraven hiervan worden de zeedieren in een smalle strook gedood, maar door migratie herstelt dit zich snel. Wel houdt men bij de aanleg nog onvoldoende rekening met de mogelijke aanwezigheid van bankenvormende schelpdieren als *Spisula*'s, oesters of mossels of met het aan de oppervlakte voorkomen van grind of grotere stenen waarop allerlei zeedieren zich kunnen vastzetten. Verder neemt de recreatie in de Noordzee toe en genieten steeds meer zeiljachten van de eindeloze weidsheid van de zee. De effecten hiervan zijn waarschijnlijk klein en bestaan voornamelijk uit grof scheepsafval dat in zee geloosd wordt.

De Noordzee nu...

Als we de Noordzee van nu vergelijken met de Noordzee die Olsen in 1883 tekende, zien we een paar grote verschillen (zie afb. 3). De oesterbanken zijn weg en ook het grofveengebied voor de Hollandse kust is weg geërodeerd of begraven. Op de Klaverbank na, bestaat het NCP nu uit zandige gebieden met fijn of grof zand en slib. De Oestergronden, de huidige naam wijst terug op de oude situatie, is nu het meest slibrijke

gebied op het NCP. De nieuwe harde substraten worden gevormd door de vele scheepswrakken en de productieplatforms voor de gaswinning. Hier vinden vele dieren die vroeger op de oesterbanken zaten een nieuwe stevige ondergrond.

...en over 30 jaar?

De mens heeft de ruimte en de mogelijkheden van de Noordzee ontdekt en over 30 jaar zal het er heel anders uitzien dan nu (zie afb. 4). Zand- en energiewinning zullen meer en meer beslag gaan leggen op de beperkte ruimte en concurreren met oude en nieuwe vormen van visserij. Maar wat als de grootste windmolenparken komen te staan op de beste viskweekgebieden?

En hier wringt de schoen. We beseffen nog onvoldoende wat er aankomt. Al over 10 tot 20 jaar strijden 6000 windmolens, grote diepe gaten, geherintroduceerde oesters, eilanden, reservaten en nieuwe vormen van visserij om de beperkte ruimte. Hier liggen grote bedreigingen voor het Noordzee ecosysteem, maar ook grote mogelijkheden. Zandwin-gaten als ideale visgebieden en viskweek in windmolenparken. Oesterbanken voor de natuur en voor een duurzame oogst. Platforms, eilandoevers en windmolens ter verhoging van de bio-

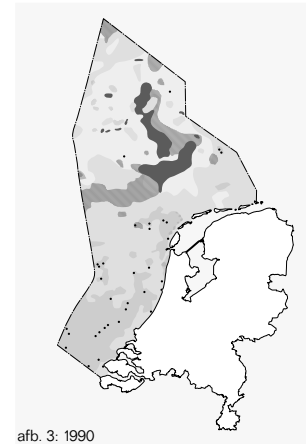
1880. De bodem van het Nederlandse deel van de Noordzee. Toen bestond circa 20% van het bodemoppervlak uit oesterbanken van verschillende dichtheid (Olsen, 1883; zie ook afb. 1, p. 119). Rond 1970 werd de laatste oester opgevisd.

1990. De bodem van het Nederlandse deel van de Noordzee. De oesterbanken zijn nu weg, maar keren dankzij herintroductie en bescherming gedeeltelijk terug.

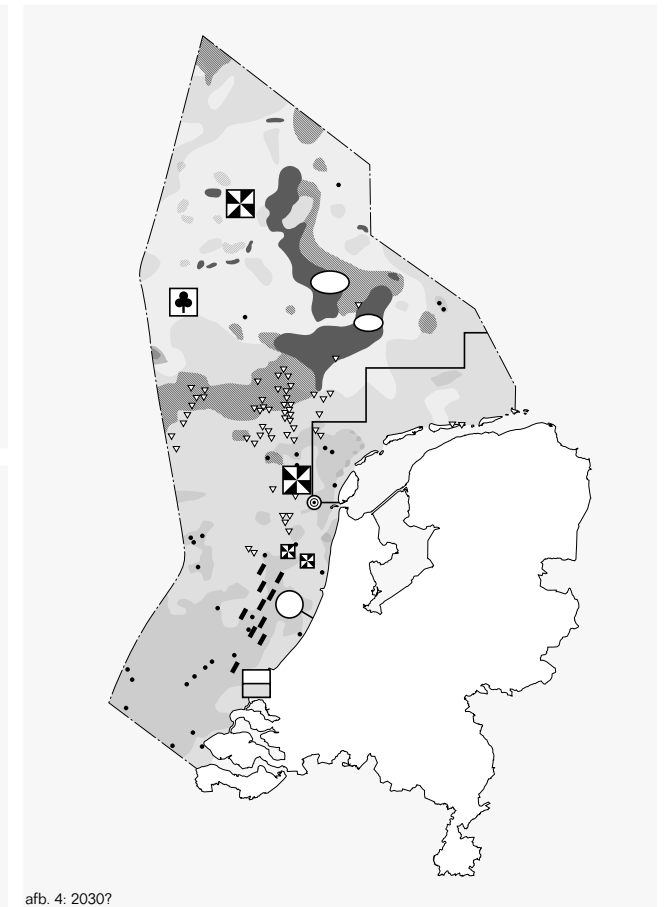
2030. De Noordzee in de toekomst? Grote windmolenparken vormen nieuwe harde ondergrond voor anemonen, wieren, schelpdieren, krabben en kreeften. De vele grote diepe zandgaten, resultaat van onze zandhonger op land, zijn zo ingericht dat ze de soortenrijkdom of visvangst bevorderen. Het eerste kunstmatige eiland biedt ruimte voor vliegtuigen of woningen. En de visserij is geoptimaliseerd en veel milieuvriendelijker.

afb. 2: 1880

afb. 3: 1990

afb. 4: 2030?

diversiteit. Willen we dat en hoe willen we het?

Voor een goede planning is wetenschappelijke kennis nodig over het functioneren van, en onze invloed op, het Noordzee eco-systeem.

Hier ligt een belangrijke taak voor de mariene ecologen, economen en sociologen van de toekomst. Er is nog veel onderzoek nodig om het toekomstig gebruik van de Noordzee optimaal in te vullen. Hoe minimaliseren we het aanvaringsrisico van vogels met windmolens, hoe optimaliseren we de mariene eiwitproductie (bijvoorbeeld viskweek), en hoe wentelen we ons landelijk ruimtegebrek op een verantwoorde wijze af op de zee. Een voortdurende dialoog tussen overheid, gebruikers, milieuverenigingen en onderzoekers is noodzakelijk om antwoorden op deze vragen te vinden en om de antwoorden te vertalen naar een duurzaam gebruik en een duurzame bescherming van dit unieke gebied.

Bronnen:
Olsen, O.T., *The Piscatorial Atlas of the North Sea, English and St. George's Channels* (Taylor and Francis, London, 50 Maps, 1883).

Hempel, G., *North Sea fisheries and fish stocks - A review of recent changes* (Rapp.P.- v.Reun.Cons Int Explor Mer 173, 1978) 145-167.

Icona, *North Sea Atlas for Netherlands Policy and Management* (Staduitgeverij Amsterdam, 96 Maps 1992).

Lindeboom, H.J. en M.J.N. Bergman, 'Visserij: verstrikt in eigen net', *Natuur & Techniek* 6 (1998) 30-39.

Lindeboom, H.J., 'The need for closed areas as conservation tools', in: M.J. Kaiser en S.J. de Groot (eds.), *Effects of fishing on non-target species and habitats* (Blackwell Science Ltd., Oxford 2000) 290-302.

Lindeboom, H.J., 'Changes in coastal zone ecosystems', in: G. Wefer, H. Berger, K-E. Behre en E. Jansen (Eds.), *Climate development and history of the North Atlantic realm* (Springer-Berlin 2002) 447-455.

Lindeboom, H.J., 'The coastal zone: An ecosystem under pressure', Chapter 3 in: C. Summerhayes et al (Eds.), *Science 2020, an IOC/SCOPE/SCOR outlook on future marine sciences* (Island Press Washington 2002) 51-86.

Zie ook:
www.alterra.nl
www.flyland.nl
www.zeeinzicht.nl

~~Geest en Grond~~ ~~Vervolgopdrachten~~

~~Gerda Zijlstra i.s.m. Ceciel Oud, SRO~~
~~Chemisch erfgoed~~

Gideon Boie en Matthias Pauwels,
BAVO RESEARCH
Rediscover your wholeness!

Catherine Visser, daf-architecten
*De Limes in Valkenburg, een nieuw
publiek domein*

Chemisch erfgoed

Gerda Zijlstra i.s.m. Ceciel Oud

Op de vraag waarom het dichte netwerk van sloten in het landschap niet wordt gebruikt voor toeristische doeleinden, bijvoorbeeld voor kanotochten door de kleurige bollenvelden, volgde het antwoord dat de sloten dicht zitten met vervuild slib. Er zou niet gebaggerd worden omdat er geen geld en geen depot is, en er zijn geen verwerkingsmogelijkheden. Maar stel dat dit vervuilde slib wel verwerkt kan worden, wat zou hergebruik van dit slib dan voor het landschap kunnen betekenen? Zou je, als je kiest voor cultuur van de bollenteelt, niet ook ruimte moeten maken voor een goede oplossing voor de negatieve chemische erfenis van deze bedrijfstak?

Dichtslibbende sloten

In poldersloten moet slib actief verwijderd worden. Vroeger werd slib als meststof op het land gezet. De aarde en de meststoffen die wegspoelden, vonden zo hun weg weer terug naar het land: een mooie gesloten kringloop. Het slib is nu deels zo sterk vervuild door decennialang gebruik van gewasbeschermingsmiddelen dat het niet meer op het land gezet kan worden. Het land moet tegenwoordig met schone grond opgehoogd worden met als neveneffect dat sloten niet of te weinig uitgebaggerd worden en dichtslibben. De Waterschappen zijn met handen

gebonden, want ze hebben geen geld voor de behandeling van vervuild slib. Dit slib is moeilijk te verwerken en moet soms tegen hoge kosten afgevoerd worden naar de Slufter, een depot diep in Zuid-Holland, ver buiten de regio. De achterstand in onderhoud van de sloten groeit. Op sommige plekken wordt zwaar vervuild slib zelfs tijdelijk ingesloten met planken om te voorkomen dat de vervuiling zich verspreidt.

De noodzaak om te baggeren lijkt niet hoog genoeg. De vervuiling ligt in principe veilig onder water. Toch is het schadelijk als de watergangen dichtslibben en dus weinig water kunnen bevatten. De leefbaarheid voor planten en dieren wordt hierdoor aangetast, het zelfreinigende vermogen vermindert en water kan minder snel afgevoerd worden. Ook het vermogen water vast te houden en op te slaan neemt af. De verschillende watergangen in de Duin- en Bollenstreek hebben veel verschillende eigenaren met elk een eigen baggerbeleid: het Hoogheemraadschap, het Waterschap, de gemeenten en de boeren. De een heeft een grotere achterstand dan de ander, maar er zijn nog sloten te vinden waar voor de Tweede Wereldoorlog voor het laatst gebaggerd is.

Chemisch erfgoed

Als er dertig jaar niet gebaggerd is, ligt er dus dertig jaar chemische geschiedenis opgeslagen in slib. Wat ooit gespoten is aan bestrijdingsmiddelen (die nu liefdevol beschermingsmiddelen worden genoemd), is deels weggespoeld en uiteindelijk in het slotenslib beland. Ook andere stoffen die niet op een natuurlijke manier afgebroken kunnen worden, liggen opgeslagen in het slib. Je kunt er de geschiedenis van het

gebied aan aflezen. Andersom wordt de geschiedenis van een plek gebruikt om te kunnen voorspellen wat er aan vervuiling aangetroffen kan worden. Op basis van de informatie over typen activiteiten worden historische bodemkwaliteitskaarten gemaakt die een chemische analyse kunnen sturen.

Bij bloembollen denk je ook aan gif. DDT en andere pesticiden werden toegepast als bestrijdingsmiddelen. Maar het meest berucht zijn de 'putlozingen'. Bloembollen werden ontsmet in bakken kwik die daarna argeloos geleegd werden in de sloten. Deze lozingen zijn nu streng verboden en komen mede dankzij sociale controle niet meer voor. Naast vervuiling die ontstaat door bepaalde activiteiten, tref je ook stoffen aan die van oorsprong in de bodem zitten. Zo kent dit gebied een hoge concentratie arseen, afkomstig van de eikenbossen die er lang geleden waren. In het slib worden ook stoffen aangetroffen van buiten de streek omdat er, door de afwezigheid van een eigen waterbron, gebruik gemaakt wordt van waterbronnen buiten het gebied.

Schoner slib na groot onderhoud

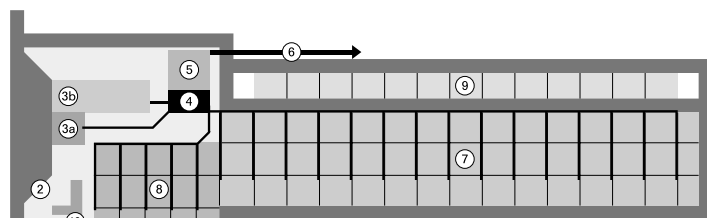
Volgens Rijnland, het Hoogheemraadschap in de regio, behoort het water in deze streek tot het vuilste water van Nederland. Dat is deels niet te voorkomen. De zanderige bodem in de streek is zeer geschikt voor de bollenteelt. Zand houdt echter weinig vast en veel voedingsstoffen spoelen gemakkelijk weg. Zolang geteeld wordt, zal hier altijd een hoge concentratie aan voedingsstoffen in het water worden aangetroffen. Op korte termijn mogen er geen gewasbeschermingsmiddelen meer toegepast worden die niet natuurlijk afgebroken kun-

nen worden. Dat betekent dat bijvoorbeeld middelen met zware metalen niet meer gebruikt kunnen worden. Dit zal tot gevolg hebben dat het slib van de toekomst aanzienlijk schoner zal zijn, tenminste, als er nu grondig gesaneerd wordt. De komende vier jaar heeft de landelijke overheid geld vrijgemaakt om een inhaalslag in het onderhoud van watergangen te financieren.

Daarnaast zal in de regio de waterstand in een deel van de polder verlaagd worden ten behoeve van de bollenteelt. Hierdoor zal tijdelijk veel vervuild slib vrijkomen. Er wordt nu overal gestudeerd op de te verwachten hoeveelheden, typen vervuiling en mogelijke bestemmingen. Slib wordt ingedeeld naar verontreinigingsklasse, afhankelijk van de concentratie van bepaalde stoffen, waarbij klasse 0 schoon en 4 het meest verontreinigd is. Materiaal van klasse 0-2 kan voor een deel 'op de kant gezet' worden. Het valt te verwachten dat het grootste deel klasse 3-4 materiaal betreft. Dit materiaal moet zeker gereinigd of gestort worden. Voor het overgrote deel van dit slib is nog geen bestemming gevonden. (bron: Basisdocument Tienjarensce­nario Waterbodems van de Provincie Zuid-Holland)

Opslag in NIMBY – Not In My Back Yard – land

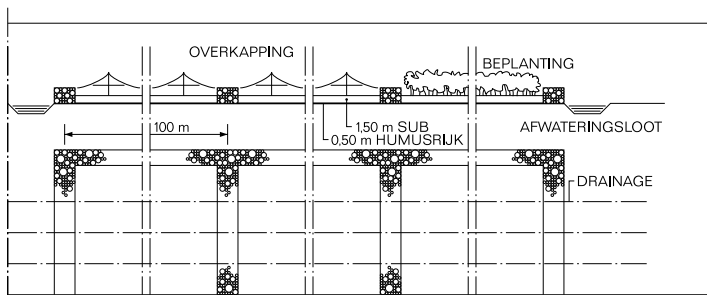
De heersende gedachte is dat vervuild slib het beste veilig, gecontroleerd en centraal opgeslagen kan worden, ver buiten de grenzen van de eigen 'back yard'. De vervuiling verdwijnt niet, maar wordt in een zorgvuldig ontworpen, kostbaar gat in de grond gestopt. Storten kost ongeveer 70 euro per kuub, en het is onduidelijk of hiermee alle kosten gedekt worden. De veiligheid van dit systeem kent echter zijn grenzen, een stijging van de waterstand bijvoorbeeld kan een

schaal 1:20.000
1 blokje = 1 ha.

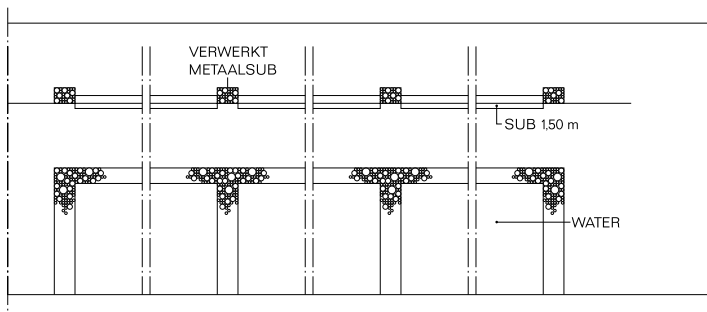
Ruimtegebruik slibland

1. aanvoer slib	7. PAK-slibfarm
2. controle post	(uitbreiding 3 ha. per jaar)
3a. opslag PCB-slib	8. PCB-slibdepot
3b. opslag PAK-slib	(uitbreiding 0,8 ha. per jaar)
4. sedimentatie bekken	9. metaal-slibdroogveld
5. zandopslag	(uitbreiding 4 ha. per jaar)
6. afvoer zand	10. opslag materiaal

Slibfarm

45.000 m³ PAK-slib; verwerkingslaag: 1,5 meter; oppervlakte per jaar is 3 ha. (300 x 100 meter), voor een dijk van 3x5 meter en 3 meter hoog is 4800 m³ dijkmateriaal nodig per jaar.

Slibdepot

15.000 m³ PCB-slib; verwerkingslaag: 1,5 meter; oppervlakte per jaar is 0,8 ha. (80 x 100 meter), voor een dijk van 3x5 meter en 5 meter hoog is 3600 m³ dijkmateriaal nodig per jaar.

ramp opleveren. Bij het ontwerp van een depot wordt gewerkt met risicofactoren. Dit systeem is echter niet flexibel en inzichten in de kans op stijging van de waterpiegel kunnen veranderen.

Is er nog genoeg capaciteit om al het vervuilde slib op te slaan? Als er sprake is van een overschot aan capaciteit is er veel voor te zeggen deze capaciteit te gebruiken, zeker als het toekomstige slib zo schoon zal zijn dat opslag niet nodig is. De Slufter zit echter bijna vol. In de regio is een poging gedaan om in de buurt van Leiden een depot te ontwikkelen. Dit stuitte op zoveel weerstand van omwonenden dat deze poging strandde. Er lijkt behoefte aan een aanvullende oplossing.

Schoon slib maken

Het alternatief voor storten is schoonmaken. Er bestaat echter veel scepsis over de betrouwbaarheid en de zin van slibreiniging. Alle mogelijkheden die het huidige systeem biedt worden ten volle benut door de commerciële slibverwerkers. Zo levert het mengen van twee klasse 4 fracties, met verschillende typen vervuiling, een klasse 2 kwalificatie op. Deze methode – het weg-mengen van concentraties – vermindert niet de hoeveelheid vervuiling en het resultaat is nog moeilijker te zuiveren. Als slib echter werkelijk gezuiverd wordt, ruim je niet alleen de rotzooi op, maar win je ook bruikbare grondstoffen. Het nieuwe bouwstoffenbesluit, dat in 2004 van start gaat, stimuleert hergebruik van grondstoffen en probeert verspreiding van vervuiling tegen te gaan. Hoewel dit besluit nu alweer verruimd is omdat het niet haalbaar zou zijn, biedt dit nieuwe kansen voor de verwerking van slib. Er bestaan al veel reguliere en biologische

technieken om de verschillende typen vervuiling te zuiveren. Een overzicht van deze reinigingstechnieken (p. 132-133) voor de verschillende soorten slib en typen vervuiling toont de technieken die in fabrieken en installaties plaats moeten vinden, en biologische technieken die in open land uitgevoerd kunnen worden (landoppervlakte technieken). Uit de voorwaarden voor opslag valt af te leiden welke landschappelijke consequenties een bepaalde techniek heeft. Er wordt nog veel onderzoek gedaan naar de zuiveringsmogelijkheden door micro-organismen en vegetatie. Vervuiling van PAK's, minerale olie en PCB's zijn goed te zuiveren met bestaande technieken. Een in de Verenigde Staten uitgevoerde studie heeft duidelijk aangetoond dat de residuen van langdurig in de grond gebruikte landbouwchemicaliën en kunstmeststoffen door het aanwenden van effectieve micro-organismen binnen een jaar kunnen worden gereduceerd tot onder de geaccepteerde veiligheidsnorm.

De grootste uitdaging is het zuiveren van met zware metalen verontreinigd slib. Zware metalen zijn niet om te zetten in een niet-giftige stof. Ze kunnen wel opgesloten worden in andere moleculen en zijn dan te gebruiken als bouw materiaal: dat heet immobiliseren. Nadeel van deze methode is dat de vervuiling toch weer verspreid wordt met het gebruik van de bouwmaterialen. Een andere mogelijkheid is deze stoffen met vegetatie uit het slib te halen. De vervuiling wordt geconcentreerd in de planten, die dan als afvalproduct beschouwd moeten worden. In Amerika zijn zelfs experimenten gedaan waarbij een machine met effectieve micro-organismen zware materialen destilleert uit het slib. Hier wordt het proces van

Installaties/fabrieken

de verwerkingstijd van de grond is afhankelijk van de capaciteit van de machines,
die afhankelijk is van de investeringen-opbrengsten verhouding

proces	in te voeren produkt	soort vervuiling	opslaglocatie	voorwaarden opslag	tussenprodukten	vervolgproces	eindprodukten
fysische scheiding	vervulde natte baggerspecie met goed beschikbare fractie verontreiniging	alle soorten vervuiling + metalen	opslag in directe omgeving van de installatie	natte bagger	vervuild zand vervulde droge stof vervuild water met goed en slecht beschikbare fractie verontreiniging	polishing alle andere reinigungsprocessen	secundaire grondstof /
flotatie	droge stof met water met goed en slecht beschikbare fractie verontreiniging	metalen	opslag in directe omgeving van de installatie	overkapte inrichting	/	/	storting onder minder streng regime
immobilisatie	droge stof met goed of slecht beschikbare fractie verontreiniging	metalen	opslag in directe omgeving van de installatie	overkapte inrichting	/	/	granulaat, kunstgrind, toeslagmateriaal in asfalt of cementbeton
smelten of kristallisatieproces	droge stof met goed of slecht beschikbare fractie verontreiniging	metalen	opslag in directe omgeving van de installatie	overkapte inrichting	/	/	kunstbasalt
chemische reiniging	droge stof met goed of slecht beschikbare fractie verontreiniging	olie, PAK en kwik	opslag in directe omgeving van de installatie	overkapte inrichting	/	/	ophoog- en aanvulgrond
reiniging in reactoren (biologisch) na scheiding op de droge stof	droge stof met goed beschikbare fractie verontreiniging	olie en PAK	opslag van droge stof + water (slurrie) in de directe omgeving van de installatie (+scheidingsinst.)	continue stroom naar de installatie	slecht beschikbare fractie verontreiniging, droge grond	extensieve landfarm	/
kasfarming (biologisch)	droge baggerspecie met goed beschikbare fractie verontreiniging	olie en PAK	opslag droge grond direct naast de installatie of installatie grenzend aan landfarm	overkapte inrichting	slecht beschikbare fractie verontreiniging, droge grond	extensieve landfarm	/

Landoppervlakte

proces	in te voeren produkt	soort vervuiling	opslaglocatie	voorwaarden opslag	tussenprodukten	vervolgproces	eindprodukten
reiniging in depot (biologisch) anaëroob	vervulde natte baggerspecie met slecht beschikbare fractie verontreiniging	PCB=HCB + MCB + DCB	opslag op velden 10-40 jaar 0-1.30 cm	onder water afgesloten t.o.v. ondergrond	vervulde natte bagger met goed beschikbare fractie	aërobe reiniging in depot	/
reiniging in depot (biologisch) aëroob	vervulde natte baggerspecie met goed beschikbare fractie verontreiniging	MCB + DCB	opslag op velden enkele jaren 2-5 jaar 0-1.30 cm	ontwatering + beplanting + nutriënten + entslib + koolstof	/	/	ophoog- en aanvulgrond
landfarms (biologisch) intensief	vervulde natte baggerspecie met goed beschikbare fractie verontreiniging	olie en PAK	opslag op velden 1-3 jaar 0.50-1.00 cm	ontwatering en structuurverbetering d.m.v. begreppelen, eggen, harken, ploegen, toevoegen nutriënten of kalk	vervulde droge bagger met slecht beschikbare fractie	extensieve landfarm	/
landfarms (biologisch) extensief	vervulde natte baggerspecie met slecht beschikbare fractie verontreiniging	olie en PAK	opslag op velden 5-40 jaar 0.50-1.00 cm	goede beworteling waardoor beluchting en structuurverbetering op kan treden	/	/	ophoog- en aanvulgrond

het verspreiden van gewasbeschermingsmiddelen omgedraaid: er loopt zuiver kwik uit de machine.

Slibfarm

Naast de zuivering in installaties, die vaak in overkapte inrichtingen staan en een industrieel karakter hebben, bestaan er ook biologische 'landoppervlakte' technieken die in de open lucht plaatsvinden. Hier moet geploegd, geëgd en beplant worden en ontstaat het beeld van een nieuw type boerenbedrijf: de slibfarm. Eerst wordt met behulp van een sedimentatiebekken zand gewonnen. Het met olie en PAK's vervuilde slib wordt in een anderhalve meter dikke laag op velden aangebracht en ontwaterd met een drainagesysteem. Gedurende een periode van drie jaar wordt deze laag omgeploegd en bewerkt. Het evenwicht in de grond wordt hersteld door bijvoorbeeld toevoeging van bacteriën en andere grondstructuurverbeterende stoffen (compost). Het zelfreinigende proces van de grond kan dan versneld worden. Daarna wordt het slib beplant. Slib vervuild met PCB's wordt onder water opgeslagen (afgesloten ten opzichte van de ondergrond) en na twintig jaar ontwaterd en beplant. Na een periode van ongeveer twee jaar is slib van vervuilingklasse 4 gezuiverd tot klasse 2. Na drieëntwintig jaar resulteert dit proces in bruikbare zuivere grond en schone planten. Gedurende deze periode kun je opbrengsten genereren uit de beplanting, bijvoorbeeld wilgen voor biowarmte en bamboe als bouw materiaal. De slibfarm stinkt niet, de vervuiling kan niet in de lucht terecht komen en ook niet in het water. De schone grond zou afgegraven en hergebruikt kunnen worden, bijvoorbeeld om land op te hogen. Het proces van slibfarming kost veel tijd en

ruimte, maar levert ook veel op. Een nieuw, zich ontwikkelend landschap dat steeds meer toegankelijk wordt, een landschap dat deels uit water en deels uit beplante velden of jong bos bestaat. Door zuiveringspercelen af te wisselen met bijvoorbeeld schone sloten zou dit landschap vanaf het begin bruikbaar kunnen zijn voor recreatie en kun je kanoën door de slibvelden.

Model voor een Duin- en Bollen slibfarm

De typen vervuiling die in de Duin- en Bollenstreek voorkomen, zijn goed te zuiveren in een slibfarm. Een slibfarm zou in deze streek een mogelijk rendabel nieuw cultuurlandschap kunnen opleveren dat op een mooie manier afrekent met de chemische erfenis van de bollenteelt. Hoe zou het ruimtelijke programma voor dit nieuwe landschap, de slibfarm, eruit kunnen zien in de Duin- en Bollenstreek? De omvang van het benodigde terrein is afhankelijk van de aanvoer van slib. De streek heeft nog geen duidelijk overzicht van de hoeveelheden slib van verschillende vervuilingstypen die de komende jaren vrijkomen, vooral omdat er een inhaalslag van het onderhoud moet plaatsvinden. Het is wel duidelijk dat er aan slib geen gebrek is. De beschikbare ruimte zal vermoedelijk bepalend zijn. Per vierkante meter kan anderhalve kuub slib verwerkt worden. Daarnaast moet er een sedimentatiebekken voor zandwinning worden aangelegd. Als de zware metalen met behulp van immobilisatie onschadelijk gemaakt worden, zou het bouw materiaal dat daarbij ontstaat, verwerkt moeten worden in het ontwerp van het terrein. Zo blijft de vervuiling – onschadelijk en nuttig – op de plek waar hij ontstaan is. De aanvoer van slib moet goed mogelijk zijn en weinig overlast veroorzaken.

Maison de Lisse et les Plantations 'Limon des Fleurs' (slib van bloemen), schets voor slib-buitenplaats

Daarom moet het terrein grenzen aan een vaart, waar een schip van 1000 ton doorheen kan varen. Bij de inrichting van het terrein kan het voor de streek typisch kleinschalige verkavelingspatroon toegepast worden: kleine kavels met water of planten, gescheiden door sloten. Ook al groeien bollen niet op slib, toch kunnen de zichtlijnen, waar in de streek sterk aan gehecht wordt, hersteld of behouden worden door gebruik te maken van lage, streekeigen beplanting. Een andere optie is het volgen van de typologie van de oude buitenplaatsen die in deze streek veel voorkwamen: een slib-buitenplaats. Centraal op het terrein zou dan een installatie voor de winning van zware metalen opgenomen kunnen worden.

Park voor chemisch erfgoed

Ruimte is schaars en duur in de Duin- en Bollenstreek. Is het denkbaar dat er ruimte gemaakt wordt voor slibverwerking? Het Pact van Teylingen kent twee belangrijke doelstellingen. Er wordt ruim baan gegeven aan de bollenteelt, en gekozen voor het behoud van het oude, ruime en kleinschalig verkavelde landschap. Hierin zit een dilemma opgesloten, want de bollenteelt heeft juist behoefte aan schaalvergroting. De slib-

farm biedt kansen om zowel het imago van de bollenteelt te versterken als kleinschalig verkavelde landschap mogelijk te maken, om zichtlijnen te behouden en misschien ongewenste woningbouw te weren. Zou slibfarming een nieuwe vorm van economisch rendabel landschap kunnen opleveren? Het is natuurlijk bovenal een politieke keuze om afval te willen verwerken in eigen achtertuin. In een streek waar geparaardeerd wordt met een gewenst afvalproduct van de bollenteelt in het bloemencorso, zou een park voor het chemische erfgoed niet misstaan.

*Een deltaplan
voor ons chemisch erfgoed*

Evenals in heel Nederland zijn ook in de Duin- en Bollenstreek de verschillende verantwoordelijke overheden druk doende de vervuiling van water en slib in de sloten in kaart te brengen en oplossingen voor deze vervuiling te bedenken. De eerste impuls is 'weg ermee' en het liefst zo ver mogelijk. Een eerste pilot om de opslag en verwerking van vervuild slib in het gebied op te lossen, is al gestrand op protesten van omwonenden. Toch moet ook de Duin- en Bollenstreek een oplossing bedenken voor het slibprobleem. Tenslotte is de streek mede verantwoordelijk voor het afval van de productie waarop haar welvaart is gebaseerd. En met de slibverwerking in het eigen gebied toont de streek niet alleen haar verantwoordelijkheid, maar spaart tevens veel geld uit met het peperdure transport. Op basis van het project Slibfarm van stedenbouwkundige Ceciel Oud onderzocht Gerda Zijlstra de mogelijkheden voor de slibverwerking in de Duin- en Bollenstreek.

Wie aan bloemen en bloembollen denkt, denkt ook aan gif, stelt Zijlstra in haar bijdrage. En ook mijn moeder waarschuwde vroeger na het aanraken van bloemen uit de winkel om toch vooral zorgvuldig de handen te wassen. Dat handen wassen kun je maar beter niet in de sloten in het gebied doen, want die behoren nog steeds tot de meest vervuilde in Nederland. In de laatste decennia is het productieproces van bloembollen onmiskenbaar schoner geworden door strengere regulering, sociale en andere controle en ontwikkelingen in de teelt. Gif wordt tegenwoordig zelfs gezien als de

beledigende benaming voor gewasbeschermende middelen. Dit neemt niet weg dat de oude vervuiling nog steeds zit opgeslagen in het slotenslib, waardoor de testresultaten van de sloten onverminderd slecht blijven. Dit vervuilde slotenslib groeit maar door, zeker omdat veel sloten al dertig of meer jaren niet zijn uitgebaggerd. Uit hun chemische samenstelling kun je letterlijk de geschiedenis van het gebied aflezen. Je kunt sporen vinden die teruggaan tot de tijd dat het gebied nog uit duinen bestond en begroeid was met eikenbomen, waardoor we met recht van chemisch erfgoed kunnen spreken. Zolang het slib in de sloten zit, is er niet echt sprake van een probleem. Dat ontstaat pas wanneer de sloten worden uitgebaggerd en de desbetreffende verantwoordelijke instantie ineens met een hoeveelheid chemisch afval in de maag zit, die op een of andere manier verwerkt moet worden.

De weerstand tegen de nabijheid van de verwerking van vervuild slotenslib blijkt gebaseerd op niet kloppende vooroordelen. Ook in de technieken om de vervuiling te lijf te gaan, staan de ontwikkelingen niet stil. Zijlstra en Oud tonen een hele reeks aan nieuwe verwerkingsmethoden voor de meest uiteenlopende soorten vervuiling. Het slib kan niet alleen op absoluut veilige wijze midden in het productielandschap worden verwerkt, het biedt ook nog eens mogelijkheden het cultuurlandschap te verrijken. De slibverwerking kan zorgdragen voor het handhaven of terugbrengen van bepaalde verloren gegane landschappelijke kenmerken en kan zo ook als impuls gebruikt worden voor het door schaalvergroting bedreigde landschap.

Zoals gezegd heeft de Duin- en Bollenstreek een verantwoordelijkheid te zorgen voor het afval van de productie waarop haar welvaart is gebaseerd. De bijdrage van Zijlstra en Oud toont de onverwachte rijkdom van het chemisch erfgoed dat opgeslagen is in het slotenslib. Niet alleen de afleesbaarheid van de geschiedenis maakt het rijk, maar tevens en vooral de onvermoede landschappelijke mogelijkheden van het omgaan met ons chemisch erfgoed.

Hans Venhuizen

Rediscover your wholeness!
*Vijf manieren om de spanning
tussen economie en identiteit
op te lossen*

Gideon Boie en Matthias Pauwels,
BAVO RESEARCH

In een tijd van toenemende globalisering en vermarkting komen lokale identiteiten meer en meer onder druk te staan – ook in de Duin- en Bollenstreek. Met name de bollenidentiteit ondervindt steeds meer moeite in het accepteren van hedendaagse ontwikkelingen die zich in een razend tempo aandienen. Het fragiele evenwicht dat deze regionale identiteit jarenlang tot stand bracht tussen de uiteenlopende maatschappelijke en economische belangen in de streek, is hiermee verbroken. De bollenidentiteit lijkt uiteen te spatten in de strijd tussen streekbewoners, bollenindustrie, projectontwikkelaars, toeristische sector, natuurbeheer, Schiphol, de middenstand, buitenlandse seizoenarbeiders en vele anderen.

Om dit conflict op te lossen hanteert men doorgaans twee methodes. De klassieke aanpak bestaat erin de invloed van marktprocessen op de bollenidentiteit in al haar complexiteit te onderzoeken, om vervolgens tot een duidelijke probleemstelling te

komen. De meer pragmatische aanpak probeert door middel van doelgerichte acties rechtstreeks te interveniëren in het conflict. Men laat het aan de praktijk over om uit te maken welke oplossingen werken en welke niet. Beide methodes hebben hun beperkingen. In het eerste geval onttaardt het onderzoek vaak in een eindeloos gesteggel tussen partijen, die elkaar bestoken met tegensprekende opinies. Hierdoor strandt elke poging om een eenduidige, objectieve diagnose te formuleren van waaruit oplossingen kunnen gezocht worden. De tweede aanpak leidt veelal tot een catalogus van uiterst specifieke acties die kunnen ingezet worden in uiterst concrete situaties. Of deze voor- en nadelen ook in staat zijn om een antwoord te geven op de bredere problematiek, blijft dan een onbeantwoordbare vraag. BAVO omzeilt deze dubbele impasse door de twee methodes te kortsluiten: in eerste instantie vertrekken we – net zoals in de tweede aanpak – vanuit enkele uiterst concrete oplossingen voor het conflict tussen identiteit en economische bedrijvigheid in de Duin- en Bollenstreek. Het gaat hier om acties die ‘van de bodem op’ werken: themarestaurants, burgeralternatieven, stadsmanagers, etc. Op basis van een ‘schuinse’ lezing van deze fenomenen komen we tot vijf standaardrecepten waarmee de conflict-situatie leefbaar gemaakt wordt. In tweede instantie zullen we van hieruit – net zoals in de eerste aanpak – op zoek gaan naar een scherpe probleemstelling. In deze diagnose weigeren we echter in te gaan op de bulk aan tegenstrijdige opinies en conflicterende eisen in het bollendeбат. Integendeel, wij zijn ervan overtuigd dat *enkel en alleen* via de vijf leefbaarheidsstrategieën door-gestoten kan worden tot de reële kern van het conflict tussen identiteit en economie.

Het voordeel van deze werkwijze is dat ze tevens leidt tot een leidraad en toetssteen voor toekomstige interventies.

In de trant van Anton Pieck

In de aanpak van een populair pannenkoekenrestaurant in Lisse lokaliseren wij een eerste strategie. Dit restaurant huurde ‘sprookjesmaker’ Anton Pieck in om gadgets te ontwerpen voor haar horecaruimte. Het gaat onder meer om een levensgrote replica van Vrouw Holle, een waterput, een venstertje en een dwerghut. Deze details moeten de klanten terugbrengen naar een tijd waarin grootmoedertjes op traditionele en onbaatzuchtige wijze pannenkoeken bakten voor de jongeren van het dorp. Volgens ons berust deze commerciële strategie op een fetisjistisch principe: enkele gadgets worden geacht de consument een intense ervaring te bieden van een fictief verleden

zodat de vervreemdende werking, eigen aan het hedendaagse horecabedrijf, tijdelijk onzichtbaar gemaakt wordt.

Dezelfde fetisjistische ‘oplossing’ wordt ook toegepast op de Duin- en Bollenstreek in zijn geheel. Veel partijen zijn gealarmeerd over de toenemende erosie van de streekeigen normen en waarden als gevolg van (multi)nationale marktontwikkelingen. Tegelijkertijd weet men dat de Bollenstreek economisch niet kan achterblijven. Om deze onmogelijke situatie leefbaar te maken, gaat men op grote schaal fetisjen inzetten. Denk bijvoorbeeld aan de sculpturen van bollenpellers die vandaag overal uit de grond schieten op rotondes in de Duin- en Bollenstreek. Ook streekbewoners, die zich doorgaans smalend uitlaten over deze wat pathetische en pseudo-historische taferelen, laten zich op collectieve feesten door deze

beelden al te graag overtuigen dat de bollenidentiteit levendiger is dan ooit. De redenering hierbij gaat als volgt: “oké, ik weet maar al te goed dat het volpoten van de rotondes in de streek met karikatuurale beelden ontoereikend is om de streek te wapenen tegen het eroderend effect van de markt, niettemin staat of valt onze identiteit met deze details.”

In de trant van Truman Burbank

De tweede leefbaarheidsstrategie ligt in het verlengde van de zuiverheidsobsessie die vandaag woedt in de Duin- en Bollenstreek. In Lisse bijvoorbeeld heerst er een sterke drang om de integriteit van ‘het Vierkant’ in haar oude glorie te herstellen. Deze unieke stedelijke ruimte met haar omsloten karakter en typische geveltjes wordt vandaag verstoord door een pompeuze supermarkt met bijbehorende parkeervlakte. Iedereen is het

er over eens dat dit walgelijke gedrocht moet uitgebannen worden. Na deze transplantatie wil men dit ‘gat’ opvullen met programma’s die op een meer harmonieuze manier aansluiten op het historische profiel van de buurt. Men denkt aan gezellige kroegen, antiquairs, ambachtelijke kunstboetieks of zelfs een volktheater. We herkennen hierin dezelfde werkwijze als de hedendaagse fitness- en cosmetica-praktijken: op obsessieve wijze probeert men elke lichamelijke veroudering of aftakeling tegen te gaan met behulp van aerobics, huidverzorging en lichaamschirurgie. In het geval van het Vierkant gebruikt men dezelfde technieken om de tegenovergestelde situatie te realiseren: “door elk verjongingsverschijnsel, elke manifestatie van de hedendaagse behoeftes van de gemeenschap uit te bannen en via transplantaties een artificiële oudheid te

creëren, kunnen we de schijn hoog houden van een traditionele dorpsgemeenschap in een historisch dorpslichaam.”

Deze obsessionele strategie is niet zonder gevaar. Door elke vorm van eigentijdse bedrijvigheid te transplanteren naar shoppingcentra of industriële zones, dreigt het uitgezuiverde centrum te verworden tot een spookbuurt die elke aansluiting met het ‘echte’ leven mist. Het is in het licht van deze problematiek dat we de recente populariteit van de stadsmanager moeten begrijpen. Hij wordt aangesteld om – in overeenstemming met de historische identiteit van de buurt – allerhande activiteiten en evenementen te initiëren, die het steriele hart van het dorp opnieuw leven inblazen. Ons punt is dat dergelijke reanimatiepogingen precies *in hun succes* slechts kunnen falen. Ze leiden meer tot scenario’s als *The Truman*

Show. Naar analogie van deze komedie kunnen we het Vierkant zien als één grote filmstudio, waarin de lokale gemeenschap voortdurend in de weer is om bezoeker, toerist en dorpsgenoot het gevoel te geven binnen te treden in een dorpsgemeenschap waar nog steeds een harmonie bestaat tussen het maatschappelijke leven en de traditionele bollenteelt.

In de trant van Albert Heijn

De werkwijze van politiek correcte supermarkketens zoals Albert Heijn bracht ons op een derde leefbaarheidsstrategie. AH biedt een heel slimme oplossing voor het hedendaagse dilemma tussen enerzijds de noodzaak van schaalvergroting, efficiency en standaardisering, en anderzijds de steeds luider klinkende vraag van de consumenten naar kleinschaligheid, lokale kleur en een toegespitst aanbod. In haar winkelruimte

recreëert ze het circuit van kleine buurt-winkeltjes (warme bakker, ambachtelijke slager, bloemenkraam, etc.) dat zo eigen is voor de traditionele Nederlandse samenleving. Op deze manier probeert AH het economische proces weer transparant te maken: de consument kan bekijken hoe zijn produkt ter plekke gesneden en geplastificeerd wordt, het personeel heeft de voldoening van het op directe wijze aanbieden van haar produkt aan de samenleving. We mogen ons echter niet laten misleiden door deze zogenaamde interactiviteit tussen de samenleving en de markt. Ze doet ons eerder denken aan wat men in de psychoanalyse interpassiviteit noemt. Hierbij is het de constante activiteit van AH om oplossingen te formuleren voor de wensen van de samenleving, juist als een strategie om de consument 'passief' te houden. Beter gezegd, om te verhinderen dat de samenleving een vraag stelt die AH niet kan oplossen, speelt zij handig in op politiek correcte thema's die 'goed in de markt liggen'.

Bij het herbestemmen van de voormalige veilingcomplexen in de dorpscentra van de Duin- en Bollenstreek past men doorgaans dezelfde strategie toe. De projectontwikkelaars zijn uiterst gevoelig voor de angst van de bevolking voor de komst van machinaal ontworpen huizen-, winkel- en kantoorblokken. Ze gaan dan ook zorgvuldig te werk en schakelen experts in om te onderzoeken hoe traditionele kenmerken van de Duin- en Bollenstreek geactualiseerd kunnen worden. Het spreekt voor zich dat het om economische redenen voor de projectontwikkelaar onhaalbaar is om bijvoorbeeld de behoefte van de gemeenschap aan een sterk identificatiepunt te bevredigen met een kerk of een cultureel centrum. De

stelligheid waarmee hij vervolgens een provocerend kunstwerk, publiciteitszuil of opvallende woontoren naar voren schuift als de hedendaagse vorm van een dergelijk identificatiepunt, lijkt dan ook vooral gemotiveerd door het feit dat deze laatste *wél* in zijn kraam passen. Opnieuw heerst hier dus dezelfde interpassieve logica: "als eigentijdse projectontwikkelaar ben ik voortdurend in de weer om een actueel antwoord te bieden op de vraag van de gemeenschap naar identiteit en historische continuïteit, zo belet ik dat de gemeenschap een identiteitseis stelt die niet verenigbaar is met mijn economische belangen en bijgevolg mijn positie binnen de woonmarkt ondermijnt."

In de trant van Hilbrand Nawijn

De vierde strategie zien we in de ijver van burgerallianties die bijvoorbeeld in Lisse streven voor het behoud van een veilinghal, die waarschijnlijk de baan zal moeten ruimen voor een kantoor- en woningcomplex. De Lissese gemeenschap draagt de veilinghal in haar hart omdat ze hier een voorbeeld heeft van een situatie waarin de economische bedrijvigheid van de Bollenstreek naadloos aansluit op de lokale cultuur: de veilinghal biedt immers buiten het bollen seizoen een platform aan tal van socio-culturele activiteiten. Het slopen van de hal voor het snelle profijt van enkele projectontwikkelaars ervaart de gemeenschap dan ook als een slag in haar gezicht. Enkele wakkere burgers zijn het zat dat dergelijke ingrijpende beslissing 'van bovenaf' geïmplementeerd wordt en willen met een alternatief masterplan bewijzen dat het 'anders en beter' kan. Ondanks alle goede intenties van deze acties, is het onze stelling dat deze geen echt alternatief kunnen en zelfs *willen*

bieden. Burgeralternatieven zijn namelijk uitermate bedreven in het detecteren van alle zwakke plekken bij de tegenstrevers en zullen deze met veel genot openbaar maken. Niettemin zullen zij het nooit zover laten komen dat hun tegenstrevers de spreekwoordelijke handdoek in de ring gooien en dat zij nu zelf de politieke agenda moeten uitvoeren.

Voorals mens die 'vanuit de bodem op' politiek willen interveniëren, belanden vaak in een hysterische positie. Al snel merkt men dat het binnen de vrije marktsamenleving niet zo eenvoudig is om idealen in praktijk te brengen en dat er voor een politicus weinig 'financiële' speelruimte is om het 'echt anders' te doen. Het voorstel voor een generaal pardon voor vluchtelingen van voormalig minister Nawijn is hiervan een goed voorbeeld. Eerder dan 'Den Haag'

eens goed wakker te schudden, bleek politiek Nederland met zo'n sloganesk en wild voorstel goed uit de voeten te kunnen. Ofwel het voorstel werd gemakkelijk weggelachen als 'onwerkbaar' en volstrekt naïef. Ofwel het voorstel werd snel en 'realistisch' afgewerkt: men berekende hoeveel mensen eventueel aanspraak kunnen maken op asiel, zonder dat dit het 'evenwicht' in de Nederlandse economie en samenleving verstoort en klaar is Kees. De extremiteit van het generaal pardon lijkt er dan ook vooral op gericht te zijn elke fundamentele discussie over de vluchtelingenproblematiek te vermijden (en het eigen gezicht te redden). Vanuit dit voorbeeld kunnen we het lot van de veilinghal in Lisse reeds voorspellen: ofwel het behoud van de veilinghal wordt gezien als emotioneel en onhaalbaar; ofwel de veilinghal wordt opgenomen in een 'werkbaar' voorstel en rendabel gemaakt

als evenementenhal, rolschaatspiste of iets dergelijks.

In de trant van Rem Koolhaas

De huidige trend binnen de avant-garde om commerciële gebouwen uit de zeventiger en tachtiger jaren een authentieke waarde toe te kennen, bracht ons op de vijfde strategie. Winkelcomplexen als het Madelief in Lisse worden in deze strategie tot iconen van een tijdsgeslacht, waarin commerciële gebouwen nog niet gedwongen werden om zich een identiteit aan te meten op basis van het verleden of de context. Men wendde daarentegen de nieuwe marktnormen (grote open winkeloppervlaktes, voldoende opslagruimte en een afzonderlijke ‘bevoorradingshaven’) aan als aanleiding voor een experimenteel gebruik van materiaal, vorm en constructie. Deze ode aan de functionalistische ‘look’ – kubistische volumes,

gestandaardiseerde gevelpanelen en/of grote glaspartijen – botst uiteraard met de opvatting van de meerderheid. Een architectuur die weigert een dialoog aan te gaan met de levensstijl, bouwtraditie of geschiedenis van de plek, en zich radicaal overgeeft aan de abstracte wetten van de markt, wordt vandaag niet breed maatschappelijk gedragen. De traditionele bollenschuur daarentegen wél: ondanks hun duidelijke economische functie zouden deze gebouwen *méér* zijn dan een platte container voor deze functie.

Welnu, ontwerpers als Rem Koolhaas zouden het onzinnig vinden om bijvoorbeeld de constructiewijze of typologie van de bollenschuur mee te nemen in de huidige architectuurproductie, zelfs niet in een geactualiseerd jasje. Elementen als winkeligiganten, bedrijvenparken en snelweginfrastructuur moeten daarentegen zonder

reserves geaffirmeerd worden als de identiteitsdragers van de 21^e eeuw. De architectuurdiscipline moet zich volledig toewijden aan het bedenken van de meest sublieme vorm voor deze laatkapitalistische programma’s. Het probleem van deze avant-garde is uiteraard dat ze door haar afkeer van de conservatieve consensus volstrekt onkritisch wordt ten opzichte van de architectuur van de markt. In dit opzicht is ze te vergelijken met de tactiek van de obsceñicus: “door al mijn energie te wijden aan het confronteren van de gemeenschap met hetgeen ze niet durft te affirmeren, hoef ik geen kritisch oordeel te vellen over de waarde van hetgeen ik affirmeer.” Dezelfde automatische affirmatie van het ‘afval van de ander’ belet ook de hier besproken avant-garde stroming om de marktarchitectuur kritisch te benaderen en te komen tot een ‘echt’ alternatief.

Put your history to the test!

Tot slot van deze beknopte inventarisatie dienen twee vragen beantwoord te worden. Ten eerste zal het de opmerkelijke lezer niet ontgaan zijn dat deze vijf posities zich op de een of andere manier verhouden tot de bollenidentiteit. Deze lezer kan zich afvragen in hoeverre het zogenaamde bollenverleden geen fictie is die de cultuurhistorische realiteit geweld aandoet – een rookscherm waarachter eigenbelangen schuilgaan. Ten tweede kan iemand opmerken dat onze inventarisatie misschien wel op scherpe wijze de mechanismen van deze populaire strategieën blootlegt, maar bijzonder vaag blijft over wat ons nu te doen staat. Hij zal dan polsen of wij een betere, ultieme strategie achter de hand houden.

Wat de eerste vraag betreft, kunnen we niet genoeg benadrukken dat het *geen toeval* is

dat de beelden van bollenpellers anno 1900 vrijwel overal en in alle debatten opduiken. Eerder dan te zoeken naar de werkelijke, andere, persoonlijke en/of miskende identiteiten van de Duin- en Bollenstreek, is het volgens ons veel productiever om deze beelden uiterst serieus te nemen. Het is duidelijk dat alle partijen in deze beelden een symbool zien van een situatie waarin het arbeidsproces en de lokale cultuur naadloos in elkaar opgaan. Niettemin is het op zijn minst opmerkelijk dat men in de harde realiteit van het arbeidsleven anno 1900 een intens en doorwrocht levensgeluk afleest. Ondanks de onmiskenbare inconsistentie van deze associatie, zijn alle vijf posities erop gericht deze geconstrueerde symbiose tussen mens en arbeid opnieuw te verwerklijken.

De eerste positie esthetiseert de vooronderstelde harmonie in een aantal imago's, gadgets, sculpturen, etc.

De tweede positie implementeert deze fictieve symbiose letterlijk door bijvoorbeeld een vestigingsbeleid te voeren in het voordeel van artisanale winkeltjes, traditionele kroegen, etc.

De derde positie actualiseert de veronderstelde harmonieuze productieverhoudingen anno 1900 door het productieproces opnieuw transparant te maken.

De vierde positie beroept zich op de vooronderstelde socio-economische harmonie voor zijn acties tegen de mistoestanden in de streek, zoals de kwestie van de buitenlandse seizoenarbeiders.

De laatste positie zoekt naar de hedendaagse, laatkapitalistische vorm van deze symbiotische situatie, en zal bijvoorbeeld spreken over het 'nomadische bestaan'.

Van hieruit kunnen we een bondig antwoord formuleren op de tweede vraag. In het bepalen van een strategie komt het erop aan de leugen te doorzien van deze zogenaamde verloren symbiose tussen economie en identiteit. Zij moet ons doen geloven dat een dergelijke ideale toestand ooit bestaan heeft of ooit zal bestaan. Op die manier stelt ze ons in staat blind te blijven voor de reële spanning in de Duin- en Bollenstreek: terwijl de 'bollen' slechts kunnen overleven door buitenlandse seizoenarbeiders aan te trekken, moeten deze werkkrachten tegelijk afgestoten worden: enerzijds omdat hun pseudo-legale positie nodig is om de bollen-economie 'werkbaar' te houden, anderzijds omdat ze geen volwaardig deel kunnen uitmaken van de 'bollengemeenschap' zonder dat haar oerhollandse imago op de helling komt te staan. Als men dan vraagt wat er ons na deze analyse te doen staat, dan is ons antwoord klaar en duidelijk: zolang men niet vanuit de juiste vooronderstelling wil vertrekken, moet men zwijgen – elke oplossing zal telkens opnieuw de reële kern van de zaak negeren. Pas door de gespleten logica van de bollen kort te sluiten en dit *binnen* de vijf besproken strategieën, kunnen alternatieven naar voren komen die er werkelijk toe doen.

Op een botte manier scherp

Onder de titel 'De detaillist' zijn de stedenbouw- en architectuuronderzoekers van BAVO uitgenodigd de relatie van de Duin- en Bollenstreekse detailhandel met de cultuurhistorie onder de loep te nemen. De titel suggereert een optimistische blik en gaat er van uit dat de winkeliers zorgvuldig met cultuurhistorie omgaan. Een uitgangspunt dat door BAVO als onmiskenbaar naïef wordt geloochenstraft. In hun studie tonen ze dit aan in een vijftal modellen van omgang met de cultuurhistorie die er in hun veroordelende scherpte niet om liegen.

Het eerste dat bij lezing van het onderzoeksverslag opvalt, is dat de onderzoekers boos moeten zijn geworden bij het bestuderen van de relatie tussen de detailhandel en de cultuurhistorie. Boos op de horecamaan, die Anton Pieck inhuurde om zijn klanten gerust te stellen door in zijn restaurant 'een intense ervaring van een fictief verleden' aan te bieden. Boos op het verlangen om de dorpskernen 'terug te historiseren' zonder rekening te houden met de recente geschiedenis. Boos ook op Albert Heijn, dat met de inrichting van haar supermarkten dit in BAVO's ogen verdachte verlangen naar historisering faciliteert en daarmee haar omzet vergroot. Ook boos op burgerinitiatieven die perfect weten op te treden om besluitvormingsprocessen te frustreren, maar zelf de verantwoordelijkheid niet overnemen. En tenslotte wekt de actuele cultuur van de streek de boosheid van de schrijvers op. Omdat men zich streekbreed met het harde bestaan van de bollenarbeider van zo'n honderd jaar geleden identificeert, maar geen oog meer heeft

voor de harde actualiteit van dit bestaan.

Hoewel het verband met de oorspronkelijke onderzoeksvraag naar de relatie tussen detailhandel en cultuurhistorie volledig ontbreekt, heeft BAVO met deze laatste constatering wel een punt. Er bestaat inderdaad een wonderlijk contrast tussen de overal op rotondes opduikende geromantiseerde verbeelding van een hard bestaan in het verleden en de culturele afwezigheid van de acteurs in de actualiteit van dit harde bestaan. De bronzen beelden op de rotondes duiken overigens niet op, zoals de schrijvers beweren, vanwege een herinnering aan een doorwrocht levensgeluk noch zijn het signalen van een pathetisch versimpelde ontsnappingspoging aan de hedendaagsheid. Het is kortzichtig om te concluderen dat deze beelden van een geromantiseerd verleden zouden ontstaan uit een onheus cultuurhistorisch besef en een bewuste ontkenning van de reële actualiteit. De beelden herinneren op hun manier aan de grondleggers van de hedendaagse welvaart. Maar, al zou dit soort erkenning voor de hedendaagse bollenarbeiders nog weleens lang op zich kunnen laten wachten, het is een feit dat deze wel degelijk deel uitmaken van de culturele actualiteit van de streek.

BAVO grossiert in dit soort scherpe, vaak boute beweringen, die lang niet allemaal onderbouwd worden. Hun boosheid is dan ook niet overal even begrijpelijk of terecht. Inderdaad probeert de horeca ons gerust te stellen om daarmee haar omzet te verhogen, net als Albert Heijn dat doet in haar supermarkten. Maar wat is er op tegen, als een supermarkt uit oogpunt van winstbejag inspeelt op de behoefte van klanten aan kleinschaligheid en het weer ervaarbaar

maken van de productie? Dat de verwijzing naar het verleden wordt geoptimaliseerd en gethematiseerd, betekent nog niet dat het verlangen van hersteld contact met productie onheus en vals is en daarom veroordeeld dient te worden. En natuurlijk is er veel kritiek te formuleren op de historische reconstructies in de centra van de gemeenten. Deze reconstructies zijn immers altijd gebaseerd op een interpretatie van een vaak geromantiseerd verleden. Het zijn de eerste krampachtige pogingen om de relatie met de historie, die door het decennialange vooruitgangsstreven is verslechterd, weer te herstellen. Het resultaat kan met de beste wil van de wereld niet authentiek genoemd worden, maar het streven dat er achter steekt, is dat zonder twijfel wel.

Met citaten die niet gespecificeerde personen in de mond worden gelegd en verwijzingen naar 'een meerderheid', 'iedereen', of 'men' die niet geschraagd worden door uit onderzoek gebleken feiten en daardoor enkel als interpretaties van de schrijvers zelf kunnen worden opgevat, wil BAVO ons wakker schudden uit onze 'interpassiviteit' en ons verleiden om te geloven in een cultuurhistorisch complot. Maar de waarheid is anders en misschien wel wranger. De gebouwde omgeving is de neerslag van de optelsom van de belangen van diegenen die er in handelen. Natuurlijk staat het eigen belang daarbij voorop en het belang van het algemeen alleen wanneer dat daarin past. Dankzij BAVO doorzien we dat nu en kunnen dat met open ogen tegemoet treden. Echter, door de streek te beschuldigen van een complot zonder daarvoor geldige bewijzen aan te voeren, schiet de analyse van BAVO zijn doel ver voorbij. BAVO's conclusie wordt daarmee een

uiterst vage oplossing voor een zelfbedacht probleem.

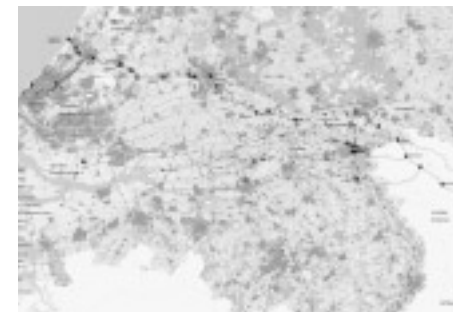
Hans Venhuizen

De Limes in Valkenburg *Een nieuw publiek domein*

Catherine Visser, daf-architecten

Dwars door Europa, van Schotland tot aan de Zwarte Zee loopt de Limes; meer dan 300 jaar lang de grens van het Romeinse rijk. In Nederland loopt de Limes langs de zuidoever van de toenmalige Rijn, tussen Katwijk en Nijmegen. In Valkenburg is bij de aanleg van de Tjalmaweg, de verbindingsweg tussen Leiden, de A44 en Katwijk, een stuk van de Limes gevonden en opgegraven. De manier waarop de weg langs Valkenburg loopt en een soort vacuüm om zich heen trekt, is exemplarisch voor de sectorale aanpak in de ruimtelijke ordening en infrastructuur. In het spergebied tussen weg en dorp is de Limes een geïsoleerd en betekenisloos monument geworden.

Vanwege een algehele ontevredenheid over de zouteloze en defensieve houding ten opzichte van cultuurhistorische artefacten én de grote ontwikkelingsdruk op de Limeszone is de stuurgroep Belvedere, naar aanleiding van deze en andere archeologische vondsten rondom de Limes, een onderzoek gestart naar de Limes als actuele ruimtelijke opgave. De centrale vraag is: kan de Limes behouden blijven door het onderdeel te laten zijn van toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen?

Gelaagd landschap – Limes 2000
Concept: Bureau Must, Amsterdam

Daf-architecten heeft voor dit onderzoek een voorstel gedaan om de Limes als een soort goudader te interpreteren waaruit nieuwe openbare ruimteprojecten kunnen ontstaan. Daartoe zou een Limes projectgroep lokale overheden en burgers, die op Limes restanten stuiten, moeten stimuleren en subsidiëren om de Limes op een inventieve manier in te zetten voor projecten in de openbare ruimte.

In dit essay wordt het Limes-concept toegelicht en aan de hand van de casus Valkenburg geconcretiseerd.

De Limes in de loopgraaf

De Limes beslaat nog geen drie procent van het totale grondoppervlak van Nederland, maar bevat naar schatting twintig procent van de Nederlandse archeologie. De zone waar de Limes zich in bevindt, is ongekend dynamisch. Hierdoor komt binnenkort een belangrijk deel van het Nederlandse bodemarchief bloot te staan aan mogelijk ingrijpende gevolgen van nieuwe woningbouw, bedrijvigheid en infrastructurele ontwikkelingen. Met deze kansen en bedreigingen voor ogen heeft de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1995 het archeologisch onderzoek in het Limes-

gebied gebundeld. Het archeologisch onderzoek heeft naar internationale maatstaven unieke vondsten opgeleverd zoals drie uitzonderlijk goed geconserveerde wachttorens en het in 1997 bij toeval ontdekte, meest complete Romeinse schip dat ooit noordelijker dan de Alpen is gevonden.

De Limes is niet alleen op te vatten als een statische militaire zone, maar ook als een lineaire transitiezone. De zone kenmerkte zich door meervoudig of hybride ruimtegebruik. Naast de weg met de wachttorens en castelli ontstonden rond de Limes onder meer civiele nederzettingen (steden, inheemse dorpen naast Romeinse versterkingen, grote boerderijen en villa's), tal van andere bouwwerken (badhuizen, tempels, forten), wegen (langs en dwars op de zuidoever van de Rijn), natte infrastructuur en rurale structuren. De Limes was ook de route waarlangs verschillende niet-materiële uitingen van de Romeinse beschaving ons land hebben bereikt (voer- en schrijftaal, rechtssysteem, geld, bouw- en landbouwsystemen etc.).

De Limes is dus alleen te begrijpen als ambigu fenomeen; een autoritaire grens én een vruchtbare verbinding en als ambigu symbool voor imperiale ambities. Door deze meerduidigheid is het een uiterst vruchtbaar uitgangspunt gebleken voor latere ontwikkelingen, getuige de zeer dynamische geschiedenis van de Limes-zone waar, in de Middeleeuwen en nu weer, verstedelijkings- en verdichtingsgolven overheen zijn gegaan en nog altijd gaan.

De gewenste geschiedenis

De waardering van cultureel erfgoed is altijd politiek en ideologisch getint. Geschiedenis

is niet een eenduidig gegeven zoals bijvoorbeeld verkeershinder of waterberging. Actuele politieke visies bepalen in hoge mate hoe geschiedenis geïnterpreteerd en als inspiratiebron gebruikt kan worden en daarmee ook hoe moet worden omgegaan met historische artefacten. Die artefacten zelf bieden daar geen aanknopingspunten voor.

Daarbij is het de taak van ontwerpers om vorm te geven aan een betekenisvolle relatie tussen historische artefacten en hun ruimtelijke context, zodanig dat de cultuurpolitieke aspiraties waarmee zij zich verbonden hebben, tot uiting komen en gefaciliteerd worden. Hierbij kunnen historische artefacten zélf onderwerp zijn van fysieke bewerking (tot verwijdering toe), maar ook worden opgevat als objets trouvés die zonder bewerking deel uitmaken van een nieuwe compositie. Om hierin zinvolle keuzes te kunnen maken, zijn we op zoek gegaan naar wat voor ons de actuele (politieke) relevantie van de Limes zou kunnen zijn, zowel in positieve als in negatieve zin.

Civitas: pluralisme binnen een universeel concept

Grootschalige ruimtelijke vraagstukken zoals waterberging, recreatie, eco-zones en infrastructuur, maar ook de Europese eenwording, zijn voor de hand liggende thema's waaraan de Limes kan worden verbonden, omdat de Limes in zekere zin daarvan de eerste uiting is geweest. Deze thema's hebben echter als nadeel dat ze allen in schaal en organisatie de efemere en kleinschalige Limes-restanten dreigen te overschaduwen en de Limes interpreteren als een eenduidig en autoritair artefact.

Juist vanwege het ambigue karakter van de Limes is op dit moment een ingrijpende evaluatie van de rol van de rechtsstaat van belang. De Limes is zowel een autoritaire, militaire linie en een staatsgrens als ook een vruchtbaar medium dat ondanks zichzelf culturele uitwisseling en pluralisme in Nederland heeft verspreid. Door de onmogelijkheid van totale controle in het Romeinse rijk (inherent aan de uitgestrektheid ervan) waren verschillen tussen de onderdelen onvermijdelijk. Maar die verschillen deden zich wel voor binnen één politieke en culturele koepel, gesymboliseerd door een gelijkheid in juridische zin van de burgers van het Romeinse rijk, die ruimte liet voor regionale, lokale en individuele, culturele verschillen. Door deze eenheid in verscheidenheid konden (sub)culturen en individuen zich aan elkaar spiegelen en ontwikkelen, wat de eigenlijke kern was van het humanisme. Dat heeft de Europese cultuur en economie geen windeieren gelegd.

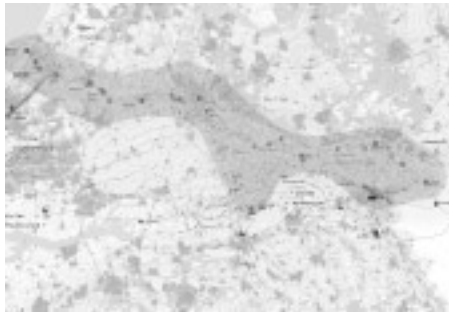
In het Europa van de burger bloeit het pluralisme binnen een cultureel metaconcept met universele pretenties. Dat concept (van de rechtstaat) verdraagt zelf dan ook geen cultuurrelativisme. De op elkaar betrokken diversiteit en veelkleurigheid van de burgers is de kracht en de missie van Europa.

Een netwerk van openbare ruimten

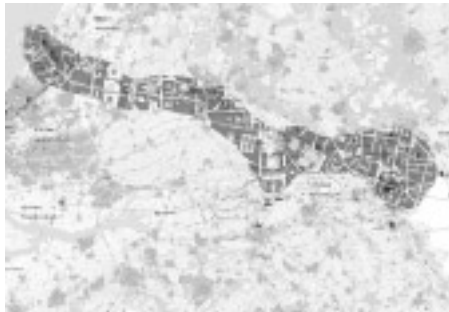
In ruimtelijke zin wordt de hierboven omschreven consensus vanuit het verschil uitgedrukt en gefaciliteerd door de stad (de hedendaagse stad is verstrooid en omvat zowel het stedelijk als landelijk gebied) en vindt zijn weerslag in het bijzonder in de openbare ruimte.

Daarom vatten we de Limes op als een katalysator voor een weerbarstige openbare ruimte op de schaal van de verstrooide stad. De archeologie is een krachtige stoorzender die door haar 'anders zijn' het ruimtegebruik van het heden ter discussie stelt. Hierdoor hopen we op een herintroductie van publieke ruimte, een openbare ruimte die van iedereen is en niet geannexeerd of gebrandmerkt wordt door dominante programma's zoals commercie, verkeer of recreatie, waarin de burger gereduceerd is tot onderdaan, lidmaat of consument.

Primair zal deze openbare ruimte de steeds verder geprivatiseerde ruimte van het (stads)landschap openen, en als venster dienen op de particuliere interpretaties van de context, die mogelijk worden gemaakt door omvangrijke woningbouwprogramma's. Soms suburbaan, soms binnenstedelijk en soms landelijk, varieert de openbare ruimte in intensiteit van gebruik, in schaal en in de manier waarop het is vormgegeven. Om dit te bewerkstelligen wordt de openbare ruimte groot gedimensioneerd als een fijnmazige dooradering van stedelijke en landelijke gebieden in de Limes-zone.

De Limes als goudader

De Nollikaart van Limes

De Limes als goudader

Door het gangbare restrictieve, op conservatie gerichte beleid te vervangen door een aanmoedigingsbeleid, kan de gevonden geschiedenis van het verleden inspiratie verschaffen voor de gewenste geschiedenis van de toekomst.

Een projectbureau Limes zal daarbij door middel van subsidies en kennisverspreiding niets anders doen dan het faciliteren van projecten die leiden tot de verdichting van projecten die leiden tot de verdichting van de gewenste openbaarheid. Gemeenten en particulieren krijgen 'vindesloot' als ze op archeologie stuiten, waarmee projecten van openbaarmaking en vermenging kunnen worden gefinancierd. Ook worden bijzondere functies gestimuleerd om rond en op de Limes te landen, om in combinatie met de openbare ruimtes een meerduidig netwerk te vormen. Waar mogelijk wordt de archeologie als driedimensionaal object of gat geïntegreerd in uitzonderlijke gebouwen of landschappen. Afhankelijk van de dynamiek van de Limes-zone ontstaan geleidelijk op een groeiend aantal plekken met archeologie, openbare ruimtes van wisselend karakter die samen een uitgestrekt netwerk vormen. Net zoals de 18de-eeuwse kaart van Rome van Nolli zowel pleinen, straten, kerken, openbare gebouwen en semi-publieke tuinen laat zien als een met elkaar verbonden systeem. De rijkdom van de Limes-zone ontstaat door de verbintenissen tussen functies, tussen heden en verleden en tussen de schaal van het gewone en de bijzondere incidenten.

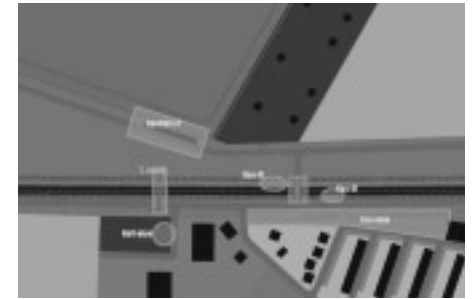
Een toevallige ontmoeting Casus Valkenburg

Tussen het vliegveld Valkenburg en het dorp Valkenburg is recent de Tjalmaweg aangelegd. Deze weg ontsluit Katwijk en Valkenburg vanaf de A44 en verbindt beide gemeenten met Leiden.

De weg is een doorgaande weg ingekapseld tussen duurzaam veilige grondwallen en geluidsschermen. Het uitgestrekte niemandsland dat een dergelijke infrastructuurle ingreep om zich heen pleegt te slaan, is ook hier aanwezig.

Het dorp Valkenburg staat achter aarden wallen en ecologische bufferzones met zijn rug naar de weg.

Het gebied langs de Tjalmaweg wordt veel gebruikt door automobilisten, bussen, fietsers en voor allerlei grootschalige programma's. Het is eigenlijk de entree van de zuidelijke Bollenstreek en als zodanig beeldbepalend. Ondanks dat, is het een zone zonder de kwaliteit van openbare ruimte. De sobere en doelmatige inrichting van het groen langs de weg kent geen gebruiks- of landschappelijke kwaliteit en heeft niets te maken met de omgeving. De bushaltes staan verloren langs de weg, terwijl ze een belangrijke ontsluiting van het dorp zijn.

De brug over de Tjalmaweg ziet er vooral solide uit en heeft geen esthetische kwaliteit, terwijl het de enige confrontatie is tussen dorp en infrastructuur. Deze brug wordt gebruikt door honderden scholieren, recreanten en is zelfs een platform voor demonstraties !

Het monument dat voor de opgegraven Limes is opgericht, staat verloren langs de weg nabij de brandweer en de achter 'schaambosjes' verstopte half pipe.

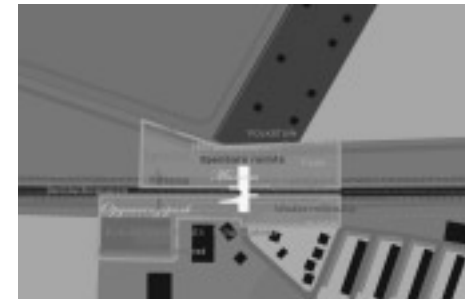

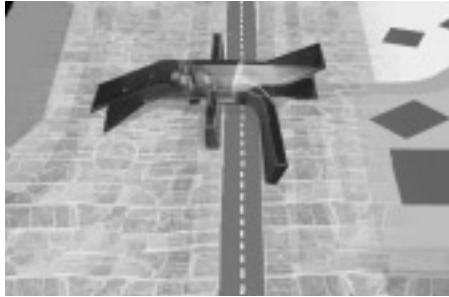
Aan de overzijde ligt het vliegveld Valkenburg.

Langs het hek is een drukbezochte spotterplaats waar nu de laatste Orions worden nagekeken. Bij sluiting van het vliegveld komt een enorm terrein vrij waarvoor al verschillende bestemmingen zijn bedacht die hoe dan ook een grote impact zullen hebben op het hele gebied en het verkeer er naar toe.

In plaats van een statisch monument kan de aanwezigheid van de Limes volgens de goudader strategie aanleiding zijn om een nieuw naar buiten gekeerd openbaar gebied te maken aan de Tjalmaweg. Het niemandsland langs de Tjalmaweg wordt getransformeerd in een vitale openbare ruimte waarin de functies, die er toevallig geland zijn, ingebed worden in de vormgeving van de openbare ruimte en daarmee versterkt en uitgebreid worden. Vermeende conflicten tussen programma's worden niet vermeden, maar als positieve kruisbestuiving gezien. Het is een openbare ruimte voor verkeer, passanten, jongeren, recreanten, parkeren en landschap.

Deze transformatie zou kunnen beginnen met de Limes-brug, die op aansprekende wijze monument voor de Limes, beeldmerk van Valkenburg en overgang over de Tjalmaweg in zich verenigt. Het maaiveld zou ingericht kunnen worden als toegankelijk gebied met beplanting, die de overgang van het kleinschalige dorp naar het landschap van het vliegveld markeert, en strategische ruimtes voor nieuwe functies zouden aangewezen kunnen worden in de slipstream van brug en openbare ruimte.

De Limes-openbare-ruimte aan de Tjalmaweg is complementair aan de kleinschalige dorpskern van Valkenburg. De grotere schaal, de perifere ligging tussen landschap, nieuw ontwikkelingsgebied en bestaand dorp geeft deze ruimte een andere betekenis en functie dan het dorpsplein. Als onderdeel van het heterogene openbare netwerk vervult de Limes-ruimte een nieuwe betekenisvolle rol die het lokale en historische ontstijgt.

Een flinterdunne verdieping of authentiek nieuw

In gesprekken met wethouders en andere betrokkenen in de streek wordt doorgaans enthousiast gereageerd op de suggestie om de Romeinse geschiedenis te betrekken bij de toekomstige ruimtelijke ordening. Echter, voorstellen om dit uit te voeren blijven vaak steken in het reproduceren van herkenbare Romeinse vormen, als amfiteaters in het park tot Romeinse wachthuisjes bij de nieuw aan te leggen tramlijn tussen Leiden en Katwijk. Projectbureau Belvedere organiseerde rond dezelfde vraag een Limesworkshop om de potentie van dit specifieke onderdeel van de Romeinse geschiedenis te onderzoeken. De herkenbare 'Asterix en Obelix romantiek' werd hier onder andere door daf-architecten overtuigend vervangen door Romeinse principes die, zowel 2000 jaar geleden als nu, een onmiskenbare geldigheid blijken te hebben. Geest en Grond nodigde daf-architecten uit om een bewerking van hun onderzoek te maken en hun benadering als schets toe te passen op Valkenburg, een prominente vindplaats van overblijfselen van de Romeinse geschiedenis.

Monumenten zijn ooit ontstaan vanuit een ambitie of noodzaak, gerealiseerd binnen de beperkingen van de tijd. Men kon immers niet anders dan bij het bouwen uitgaan van de beperkende technische mogelijkheden en de geldende trends in de architectuur. Op deze wijze zijn authentieke monumenten of typologieën ontstaan, zoals de bollenschuur. Inmiddels is de techniek zo ver gevorderd dat het oprichten van een bouwwerk en het optimaliseren van de beperkende omstandigheden en die modelleren tot een eigenheid binnen de geldende bouwtraditie helemaal niets meer

met elkaar te maken hoeven te hebben. In de woningbouw worden hypermoderne 'dozen' uit de fabriek gehaald en op de bouwplaats overgoten met een naar het verleden verwijzende saus, want dat een samenleving waarbaar contact met zijn eigen verleden nodig heeft, is inmiddels ook tot de bouwwereld doorgedrongen. En hoe. Er zijn sauzen in vele smaken, allen verwijzend naar een door de woonconsument gewenste geschiedenis en allemaal bedoeld als een geruststellende connectie met een deels verzonnen verleden. Zo kan iedereen wonen in een kasteel op de hei of een onbereikbaar geachte woning betrekken in een quasi historisch fantasiedorp. Daarmee zorgt deze als 'new urbanism' aangeduide trend voor een flinterdunne verdieping van ons actuele stedelijke landschap. Echter, alhoewel deze vorm van architectuur niet authentiek te noemen is, is het streven naar herstel van het contact met het verleden dat eraan ten grondslag ligt, dat wel degelijk.

Ook het inzetten van de Limes bij ruimtelijke ordening zou kunnen leiden tot dit soort 'nieuw urbane' invullingen. Het doel van Belvedere was om andere potenties van de Limes te onderzoeken, die dieper onder de oppervlakte graven en een authentieke vorm tot gevolg kunnen hebben. Daf-architecten merkt terecht op dat de interpretatie van het verleden nooit objectief is, maar altijd gebeurt vanuit het nu (en daarmee ook een politieke zaak wordt). Dit is in hun voorstel terug te lezen. Daf legt parallellen bloot tussen de Romeinse vestigingsprincipes en de actuele ruimtelijke opgaven. Niet de vormgeving van de Romeinse vestigingen, maar de dominante structuur maakte het mogelijk om onderling van elkaar verschillende volkeren in het systeem op te nemen. Deze structuur, die bindend en open tegelijkertijd was, maakte

het de Romeinen mogelijk een uitgestrekt rijk overeind te houden. Daf vertaalt dit concept naar het nu waar juist de openbare ruimte – de open ruimte die door de dominante structuur gecreëerd wordt – steeds meer klem komt te zitten. Het heldere voorstel van daf is om juist binnen de ontwikkeling van openbaar gebied, hergebruik van het Limes gedachtegoed in te zetten. Hierdoor kan de Limes-zone zich ontwikkelen tot een vindplaats en zelfs een goudader voor nieuwe concepten voor de openbare ruimte. Met dit voorstel omzeilt daf-architecten de valkuilen van de zichtbare verwijzingen naar de Limesgeschiedenis. Het voorstel heeft de potentie om in de toekomst een spoor van openbaarheid achter te laten met een Romeinse sleutel.

Hans Venhuizen

~~Geest en Grond
Projectwatchers~~

~~Annemiek Rijckenberg
Over pakijns en vriesdrogen~~

Zef Hemel
Geestig en grondig

Annemiek Rijckenberg

Over pakijns en vriesdrogen

Als buitenstaander een expeditie naar de geestgronden beoordelen, dat is een geweldige opdracht, tot je hem echt moet afronden.

Het begon zo goed, met een lunch op mijn favoriete plek in Noordwijk, Hof van Holland. Hier gingen we vroeger met de hele familie koffie drinken na de kerk, wanneer we in Noordwijk logeerden. Hans Venhuizen is een geestdriftige speurder en in alle mogelijke ontwikkelingen en betekenissen geïnteresseerd. Een goede antidote voor mijn sombere beeld van de bestuurlijke verhoudingen in de Bollenstreek, opgedaan bij het Metropolitane Debat en het voorzitten van diverse bijeenkomsten. Hans vroeg me het materiaal van de eerste fase van het project Geest en Grond te beoordelen en een korte impressie te geven van de presentaties op de conferentie in Noordwijkerhout. En van dat geheel weer een verslag, waarin ik voor de vele niet-aanwezigen mijn beeld geef van het project. Dat doe ik hierbij door in te gaan op de opgave, de gekozen aanpak, de producten tot nu toe en de vereisten voor de toekomst.

De opgave

Verschillende busritten en autotochten door de Bollenstreek laten al snel zien waar de bedreigingen liggen: oprukkende woonbebouwing, willekeurig in het landschap gekwakt, een opmars van anonieme bedrijfshallen en uitdijende verkeersinfrastructuur, bezaaid met de acne van rotondes. Verder ligt het gebied te strategisch in de Randstad. Ook al willen noch de gemeenten in het gebied noch de Provincie Zuid-Holland het bollencluster en het landschap

opofferen voor de woningvraag in de Randstad, bij het Rijk en bijvoorbeeld de Noordvleugel wordt nog steeds begerig gekeken naar de open ruimte op deze strategische plek, vlakbij Schiphol, Den Haag en het bekleemde Leiden. Bovendien verandert de economische basis van de landbouw in Nederland. De bedrijfsvoering moet steeds efficiënter, de seizoensafhankelijkheid kleiner en de schaal groter. Het uitbreiden van bedrijven wordt echter steeds duurder. Vooral in de Randstad is de prijs van agrarische grond niet meer afhankelijk van de opbrengsten van de land- en tuinbouw, maar van de toekomstige gebruiksmogelijkheden voor woningen of bedrijven. Zowel de economische en innovatieve waarde van het bollencomplex als de streekgebondenheid worden vaak genegeerd bij het algemene pessimisme over de toekomst van de landbouw in Nederland. De waardering van het landschap als cultuurhistorische waarde is pas van recente datum en vertaalt zich nog niet in opbrengsten, die de noodzakelijke efficiencywinst kunnen compenseren. Daarnaast ontbreekt de institutionele laag om beleid voor behoud van de openheid en het karakter van het landschap effectief te maken. De Bollenstreek is bestuurlijk versnipperd, en ook de samenvoeging van gemeenten lost dat niet meteen op. Alle afzonderlijke gemeenten wegen de belangen van het landschap en de afzonderlijke aanvragen voor woningen, wijken, loodsen, hallen, villa's en verkeersingrepen, en weten wat de belangen van de aanvragers zijn. Kavel voor kavel verandert het karakter van het gebied en het is voor gemeenten bijna onmogelijk te bepalen, wanneer die wijzigingen een te grote aantasting van het karakter van de streek betekenen. De provincie zou die rol kunnen hebben door het toetsen

van bestemmingswijzigingen, maar dat heeft de nu zichtbare verrommeling tot op heden niet gestopt.

Culturele planologie

Het bestaande juridische en planologische instrumentarium is vooral gericht op toetsing achteraf en dat vereist een eindbeeld, wat nauwelijks te geven is in dynamische en bestuurlijk versnipperde gebieden. Culturele planologie, waarin bestaande waarden, geschiedenis, beleving, landschap en openbare ruimte hun plek opeisen naast de leidende economische ontwikkeling, is dan een prachtige strategie. Maar deze is nog niet verankerd in wetten of convenanten. Het besef van nut en noodzaak van culturele planologie is nog slechts vertaald in de Belvedereregeling, maar uit zich ook in de vele protesten en procedures rond afzonderlijke bouwplannen en bestemmingswijzigingen.

Dat zijn bijna allemaal defensieve acties en strategieën, en die zie ik ook in de Bollenstreek.

Wat zijn de kenmerken van de strategie van Geest en Grond? Er wordt gezocht naar projecten gericht op transformatie met behoud van het bestaande. De voorgestelde strategie is er een van kleine ingrepen, die gericht zijn op behoud en versterking van het landschap en de kleine kernen. Ik zoek altijd naar de waarden, die achter de strategie liggen, en dat zijn hier de beleving van de openheid en het unieke karakter van de bollenvelden, naast de waardering van unieke elementen in de bebouwing zoals de bollenschuren en tenslotte de wens om de economische vitaliteit van de streek te behouden. Het project sluit daarin aan op de doelstellingen van het Pact van Teylingen, maar kiest net als het

actieplan van de deelnemers aan het Pact vooral voor een defensieve strategie, gericht op behoud tegen de bedreigingen van buitenaf, de Bollenstad en overloop uit Den Haag en Leiden.

Nu is het landschap van de Bollenstreek in ongeveer 150 jaar gegroeid, net als het politieke landschap overigens, en dat ging met schokken, gekoppeld aan de welvaart van eind 19^e eeuw en jaren negentig vorige eeuw. Het moment van bewustwording, dat er kwaliteit verloren gaat, is voor ieder individu verschillend, en de situatie moet dan blijven zoals toen herkend. Ik noem dat vriesdrogen. Op een gegeven moment ontstaat een collectief bewustzijn van verlies en waardering voor het bestaande, maar wat kan er dan nog veranderen? De uitgezette expeditie heeft sporen gevonden en die worden in de tweede fase van het project verder verkend in de prijsvragen. Er moet mij iets van het hart bij de gekozen termen. Want in het project ligt de nadruk op continuïteit, niet op vooruitgang (als metafoor voor negatie van het verleden). Maar een expeditie roept verandering op, verzet, steun of onverschilligheid bij de inheemse bevolking. Hij leidt tot nieuwe kennis, ontsloten gebieden, vreemde dieren en planten. Expedities kunnen stranden in het pakijns of in ziekmakende moerassen, ze zijn gevaarlijk! Continuïteit is geen gegeven uitkomst.

Resultaten eerste fase

De invloed van de expeditie hangt af van de kwaliteit van het team en de uitrusting: goede onderzoekers, toonaangevende kunstenaars, brede communicatie, bestuurlijk draagvlak. Dat laatste is de crux van mijn commentaar als projectkijker. Waar het draagvlak nog te dun is, moeten er heel mooie dingen gevonden worden om de

bestuurders achteraf van het nut te overtuigen. Bij de presentatie van de projecten die nu zijn afgerond, waren helaas niet zo veel bewoners en bestuurders aanwezig, en de afwezigen hebben veel gemist. Want de inspiratie spetterde van de presentaties af, of het nu ging om de Limes, de slibfarm of de detaillist.

Het zichtbaar maken en markeren van de Romeinse grens is op veel plaatsen in Nederland al een inspiratiebron bij ingrepen in het landschap. De door daf-architecten gepresenteerde brug vond ik zelf een wat buitenproportionele ontmoetingsplek in niemandsland, maar hij ligt er natuurlijk nog niet. De ideeën voor een slibfarm van Oud en Zijlstra zijn natuurlijk niet streekgebonden, maar wel zo logisch en nuttig, dat ik denk dat deze nieuwe vorm van agricultuur er gaat komen.

En dan de vervolgoopdracht aan de architecten-filosofen Boie en Pauwels, die om onverklaarbare redenen de toern van voorzitter Bert van Meggelen opwekten. Zij onderzochten verschillende vormen van aanpassing van de middenstand in de dorpskernen, en zetten deze bijna allemaal negatief neer als culturele wansmaak, Anton Pieck, nepsereniteit, cultureel correct; hilarisch. Hun uiteindelijke pleidooi verdween in de woordenstroom uit zicht, namelijk voor een authentieke koppeling van vorm aan functie, onopgesmukt, neutraal, maskerloos. Samen met het geloof in samengaan van cultuur en natuur in de bollenteelt was het toch een heel fris betoog voor een culturele planologie zonder vormvoorschriften.

Alle geselecteerden hebben iets met het gebied of er liefde voor opgevat, een bewijs van de fijne neus van Hans Venhuizen.

Opvallend is dat bijna alle projecten achter de duinen blijven, behalve de speurtocht naar hopen en gaten van Krijn Giezen. Het vinden krijgt meer aandacht dan het documenteren, dus zijn spannende schatkaart riep jammer genoeg weinig discussie of commentaar op, maar hoort natuurlijk in de tweede druk van de Cultuurhistorische Waardenkaart. De artificiële kleurenpracht van stro in de winter – het project van Tom Frantzen – is nog moeilijk voorstelbaar voor het gehele gebied, maar zeker op een aantal velden te realiseren. De kunstopdracht aan Jennifer Petterson leidde tot een rijke documentaire, die somber van toon en muziek was, maar prachtig in portretten en beeldrijm.

Draagvlak, draagvlak, draagvlak

Mensen stralen in de documentaire veel angst uit voor de toekomst, naast zelfbewustzijn over de kracht van de bollensector. Dat zijn ook de onderstromen voor succesvolle interventies. Ik heb de projecten van Geest en Grond vergeleken met acupunctuur: het geloof dat met naalden in de juiste energiebanen de gezondheid wordt bevorderd en kwalen verdwijnen. Veel mensen vinden baat bij acupunctuur, maar ik geloof dat in de Bollenstreek ook vitale organen moeten worden geraakt. Kunstprojecten en essays van buitenstaanders raken niet automatisch inwoners en bestuurders, behalve waar het levensonderhoud in het geding is of de beleefde cultuur wordt gereproduceerd. Prikkelende voorstellen als dat van Frantzen roepen snel weerstand op, maar die leidt weer tot het positief benoemen van huidige kwaliteiten, die niet mogen worden aangetaast.

De politieke keuzes die voorliggen in de Bollenstreek kunnen wellicht geholpen worden door Geest en Grond, maar de culturele planologie raakt nog onvoldoende aan de zware kwesties. En dat zijn er volgens mij drie:

Het accommoderen van de noodzakelijke schaalvergroting met behoud van de kleinschalige landschapselementen, die ook een economische waarde moeten krijgen.

Het vinden van de juiste plekken voor de overeengekomen bouwopgave van 22.000 woningen.

De keuze voor een of meer grote bedrijvenlocaties in plaats van vele kleine locaties en wijd verspreid.

De meest natuurlijke gang van zaken is dat iedere afzonderlijke gemeente een deel van het programma gaat realiseren op eigen grondgebied, door de druk op de eigen woningmarkt en van eigen bedrijven, vanwege de noodzakelijke inkomsten, de aanvang gerelateerde status en de wens de eigen beslissruimte te behouden en benutten. Het vraagt dus veel politieke moed om daarvan afstand te doen en regionale oplossingen te kiezen. Druk vanuit burgers en bedrijven richting collectieve oplossingen is zeer bevorderlijk voor die moed, en daarin kan Geest en Grond een mobiliserende rol spelen.

De prijsvragen in de tweede fase van Geest en Grond zijn minder gericht op esthetiek en beleving, maar juist op gebruik: hergebruik bollenschuren, nieuwe bouwtypologieën voor bedrijfsgebouwen en woningen. Het is een geweldig initiatief om die prijsvragen voor iedereen open te stellen, en de ideeën uit de Bollenstreek te mobiliseren. Want daar zitten de bouwers, de bedreigingen van binnenuit,

die ook de dragers van nieuwe oplossingen zijn.

Draagvlak in de streek is dus cruciaal voor de trefzekerheid van culturele planologie, gericht op transformatie, niet op bevrozing of verpretparking naar de typologie van Meurs.

De voorstellen hebben een adres nodig: bestuurders die durven en willen, die het dorpse denken overstijgen. Appelleren aan een gedeelde waardering voor het landschap vraagt listen en lagen, verleiding en vanzelfsprekendheid. Het blijft spannend welke listen en lagen Geest en Grond gaat toepassen. En ik zou wensen dat de toekomst van Hobaho een onderdeel van het project mocht worden: het is toch een teken van kracht om een karaktervolle veilinghal een nieuwe functie te kunnen geven.

Zef Hemel *Geestig en grondig*

Planologen maken plannen. Ze nemen een kaart ter hand en tekenen nieuwe steden, nieuwe uitbreidingen van steden, nieuwe spoorlijnen, nieuwe wegen. Dat is nu eenmaal hun werk.

Zo tekenen ze al jaren in de Duin- en Bollenstreek een Bollenstad. Nu ja, die naam is natuurlijk verkeerd, want als je de stad zou bouwen, verdwijnen de bollen. Net zoals de aardbeien zijn verdwenen toen de planologen Beverwijk zijn gaan bouwen. En Beverwijk noem je ook niet Aardbeienstad. Dus Bollenstad is verkeerd. Het is eigenlijk: Weg-met-de-bollen-stad.

Waarom tekenen planologen hardnekkig een nieuwe stad uitgerekend op de plaats waar de wereldberoemde bollenteelt sinds anderhalve eeuw gevestigd is, waar toeristen uit binnen- en buitenland op afkomen en waar de grond bijgevolg peperduur is? Eén reden schuilt in het door planologen gekoesterde idee van een Randstad en een Groen Hart. In dat Groene Hart mag eigenlijk niet gebouwd worden. De stad moet er omheen worden gelegd. Vandaar: Randstad. En omdat de grens van het Groene Hart in het westen tot aan de ringvaart om de Haarlemmermeerpolder loopt, komt de zone tussen Haarlem en Leiden, die toch al dichtbevolkt is, in aanmerking voor verstedelijking.

Een andere reden verwijst naar het spoorlijntje tussen Haarlem en Leiden. Door de komst van de Schiphollijn heeft dit baanvak grotendeels zijn functie verloren. Dus willen men het aangrijpen voor de bouw van nieuwe kernen in aansluiting op bestaande en eventueel nieuw te bouwen stations. Om het lijntje weer rendabel te maken. En om de

mensen in het openbaar vervoer te krijgen. Zoals in de Vinex-periode Voorhout werd ontwikkeld. We noemen dat ook wel 'spoorwegplanologie'.

Een derde reden schuilt in de gedachte dat de Hollandse binnenduinrand vanouds een aantrekkelijk landschap is om in te wonen. Men woont er dicht bij zee, in de luwte van de duinen en iets verhoogd, dus zonder wateroverlast. Steeds weer refereren planologen aan het stelsel van buitenplaatsen dat hier in de zeventiende eeuw tot ontwikkeling is gekomen. Dan laten ze mooie plaatjes zien van landgoederen, historische tuinen en kastelen. Sommigen zien de Bollenstad dan ook het liefst als een stelsel van nieuwe buitenplaatsen.

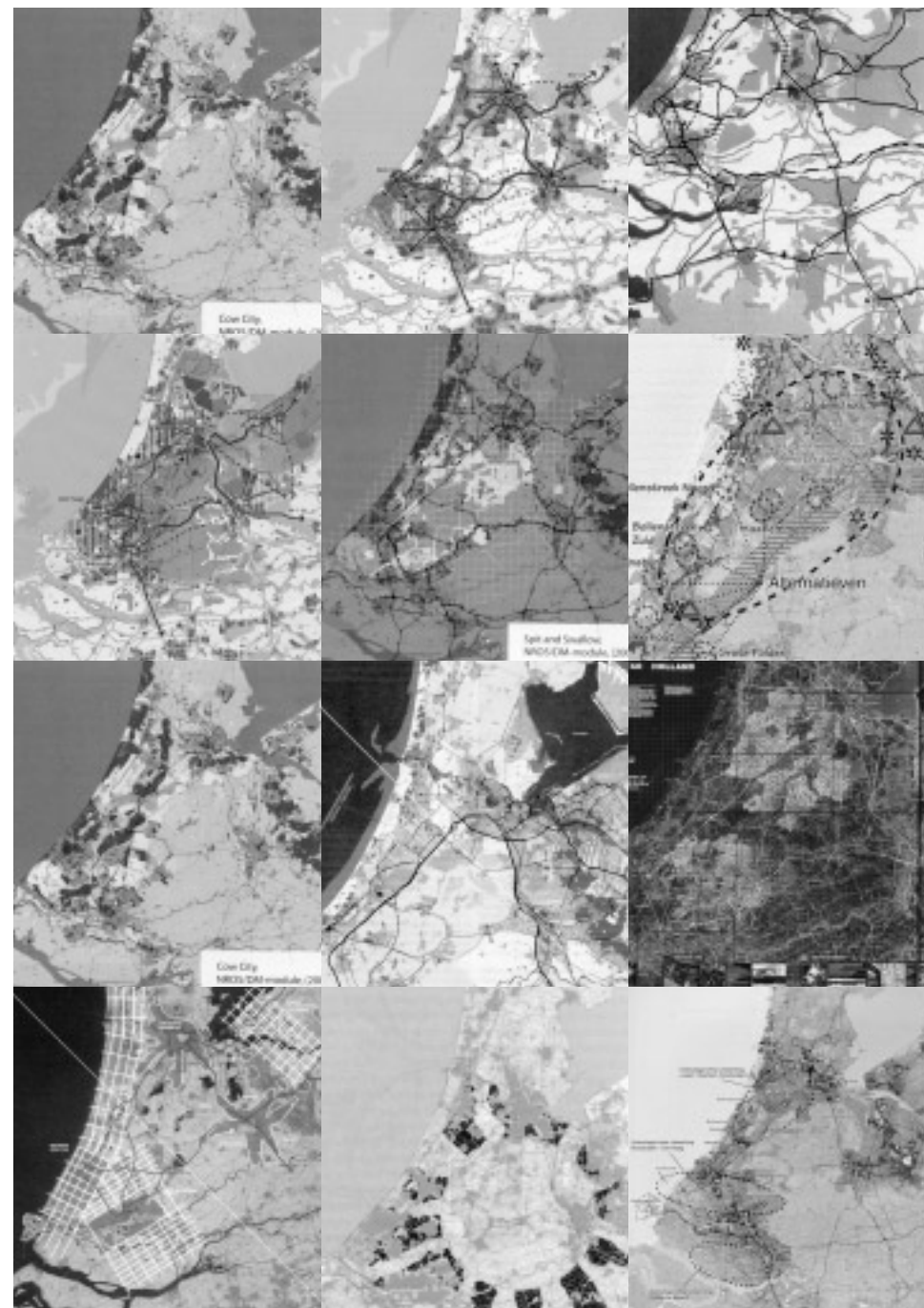
Dat verlangen naar nieuwe buitens wordt nog versterkt doordat men de Duin- en Bollenstreek in zijn huidige toestand over het algemeen als een karakterloos landschap beschouwt. De bollenteelt heeft daaraan

schuld, zo is de redenering. Die heeft er de afgelopen 150 jaar een zootje van gemaakt door de restanten van de heerlijke buitenplaatsencultuur, die hier ooit was, uit de weg te ruimen. Een Bollenstad, opgevat als een stelsel van nieuwe buitenplaatsen, zal de uitkomst van dat laathistorische proces van verrommeling en landschappelijke vernietiging wel even rechtzetten.

Zo worden de geestgronden tussen Rijnsburg en Bennebroek sinds ruim een decennium belegd met plannen van planologen voor nieuwe steden, die menen daarmee op volkomen logische wijze vier grote vraagstukken in één klap op te kunnen lossen: het stillen van de behoefte aan wonen in het groen, het sparen van het Groene Hart, het terugdringen van het autoverkeer en het ontwikkelen van een nieuw binnenduinlandschap. Hun motieven lijken zo legitiem, hun toekomstbeeld zo onontkoombaar, dat zelfs een Pact van Teylingen er niet tegen bestand is en op den duur zal bezwijken.

Geplaatst in deze context lijkt de Rotterdamse conceptmanager Hans Venhuizen met zijn project 'Geest en Grond' op Don Quichotte. Hij vecht tegen windmolens. Of eigenlijk vecht hij niet. Daar heeft hij helemaal geen behoefte aan. Hij denkt dat de geestgronden in hun huidige staat prima functioneren en geen grootschalige correcties behoeven. Sterker, hij ziet helemaal geen problemen die moeten worden opgelost. De hele gedachte van grootschalige verstedelijking laat hem eenvoudig koud. De huidige situatie is voor hem voldoende. Eigenlijk beschouwt hij die als ideaal. Als een voddenman zoekt hij naar hergebruik van datgene wat ogenschijnlijk waardeloos is. 'Continuïteit in plaats van vooruitgang' is zijn provocerende en eigen-

lijk helemaal niet moderne stelling en het bloemencorso is zijn bewijs dat het ook anders kan: afval opnieuw gebruiken en daar dan met zijn allen groot plezier aan beleven. Hij is een geduldige spoorzoeker, een optimistisch mens, op zoek naar aanknopingspunten in de bestaande toestand voor, wat hij zelf noemt, "heel bijzondere resultaten en voorstellen." Daarmee is hij iemand die zich aan het planologische establishment onttrekt. Ik hou daar wel van. Moeten we deze Don Quichotte serieus nemen? Ik denk het wel. Niet dat hij met zijn expeditie ooit aansluiting zal weten te vinden bij de Grote en Onvermijdelijke Verstedelijking. Een Persoonlijke Cultuurhistorische Waardenkaart zal in de verste verte niet raken aan het idee van een bollenstad op de buitenflank van de Deltametropool. En met toeristen gevulde karakteristieke bollenschuren zijn heel wat anders dan het perspectief van rijen tweer- en driekappers in dichte pakking langs een nieuwe RijnGouwelijn. Ook varen tussen de bollen heeft wel heel weinig van doen met het vinden van zoekruimte voor alternatieve verstedelijkingsrichtingen in de zuidelijke en noordelijke Bollenstreek. Toch wil ik hem met aandacht volgen. Omdat zijn sociale experiment – want dat is het – om negatieve aspecten te keren in hun tegendeel door ze op te voeren als positieve, culturele identiteiten me oneindig sympathieker lijkt dan de koele logica van het planologische ontwikkelingsbedrijf. Trouwens, in wonderen geloof ik nog altijd. Laat ik een voorbeeld geven. Een voorbeeld van een prachtige omwenteling in de ruimtelijke ordening die werkelijk is gebeurd en die niet door planologen aan de tekentafel is bedacht, maar van onderop, door de bevolking zelf.¹

Het Veenweidegebied in het midden van Noord-Holland met zijn vlakke, door veel water doorsneden groene weiden is binnen Europa een uniek cultuurlandschap, dat ontstaan is en onderhouden wordt door agrarische activiteiten. De productieomstandigheden voor boeren waren er echter in de loop der jaren steeds slechter geworden. Een radicale landinrichting zou uitkomst kunnen bieden, maar die zou ingrijpende gevolgen hebben voor het landschap en bovendien in het licht van de huidige marktwerking niet rendabel zijn. Iedereen was het erover eens dat het unieke karakteristieke landschap met zijn weidevogels gekoesterd moest worden. Lange tijd heeft de overheid geprobeerd behoud en beheer ervan met traditionele planningsmiddelen te waarborgen: door het landschap in nota's en ruimtelijke plannen te beschermen, door het instrument landinrichting aan te wenden, door de status van relatienota-gebied aan het gebied toe te kennen, door aankoop door natuurverenigingen te stimuleren, door subsidie toe te kennen en beheersovereenkomsten met boeren af te sluiten. Het mocht niet baten. De inkomsten uit melkproductie liepen terug, boeren beëindigden hun bedrijf en het landschap verruigde. Overheid en natuurbeherende organisaties kregen in de loop van de jaren veel grond in handen. Het beheer daarvan was echter duur. Even dacht de rijksoverheid erover om het Veenweidegebied te laten 'vermoerassen'. Dat stuitte echter op verzet bij de provincie, die het open, vogelrijke, door boeren beheerde landschap graag wilde bewaren. Van passief beheer schakelde deze over op actief beheer. Dit leidde ertoe dat de betekenis van de boer als beheerder van het landschap werd ontdekt. Vanuit dit cultuurhistorische besef en mede

door de ligging vlak bij Amsterdam kreeg het Veenweidegebied betekenis voor de exploitatie van cultuuroerisme en recreatie. Tussen 1994 en 1999 is het beleidsproces radicaal veranderd. Van een top down, door de overheid gedomineerd planningsproces schakelde deze over op een bottom up-proces waarbij ondernemers- en belangengroepen – in het bijzonder die van de boeren – een grote rol kregen toebedeeld. In plaats van te verbieden of te bevorderen dat ingrepen werden nagelaten, werden de particulieren uitgenodigd initiatieven te ontplooiën om hun inkomen te vergroten of te genereren. Voorwaarde was dat zij het landschap niet wezenlijk zouden aantasten. Deze aanpak had succes. Bij de verbeteringen speelt de boer een belangrijke rol. Hij kan kano's of fietsen verhuren, logies aanbieden, of kamperen in de wei verzorgen. Tegen een vergoeding zorgt hij voor bloeiende slootkanten. Met behulp van vrijwilligers doet hij aan vogelbeheer en beschermt hij nesten. Daartoe is in 1995 de Stichting Veenweiden opgericht die werkzaamheden van een projectbureau stimuleert en controleert. Natuurbeheerders, water- en recreatieschappers, (agrarische) ondernemers en Kamers van Koophandel zitten samen met vertegenwoordigers van provincie en gemeenten in het Stichtingsbestuur. Verschillende deelinitiatieven zijn in afzonderlijke samenwerkingsverbanden ondergebracht. Zo is "Hotel de Boerenkamer" ontstaan en werd een Streekeigen-product-samenwerking tussen landbouw en horeca gevormd; een ander project is een samenwerking van horecaondernemers, het recreatieschap, het waterschap en de vvv. Het samen met elkaar optrekken was in het begin wel even wennen, maar toen het eenmaal werkte, was het een groot succes.

Nu, na zeven jaar, kan worden geconcludeerd dat veel ideeën zijn gerealiseerd. De Stichting heeft zich opgeheven, maar de samenwerking, die er eerst niet was, is in het gebied werkzaam gebleven. Het zelfbewustzijn is gegroeid, vooral in de landbouw. Het belangrijkste is misschien wel dat de betrokken overheden niet meer louter regelend bezig zijn, maar dat ze luisteren naar en openstaan voor hun omgeving en faciliteren waar dat kan en nodig is.

Kijk, zo iets zou toch ook mogelijk moeten zijn met een project als Geest en Grond. Dat zou een soortgelijke beweging in de Bollenstreek op gang kunnen brengen. De parallellen zijn ook evident. In beide gevallen zit een streek op slot; ondertussen gebeurt er van alles – de verruiging in het Veenweidegebied en de verrommeling in de Bollenstreek. Planning van bovenaf werkt hier kennelijk niet. In beide gevallen is de oplossing: ruimte geven aan initiatieven van onderop. Wat in de Bollenstreek moet gebeuren, is de ideeën van de kunstenaars in contact brengen met de bevolking. Dat moet niet zo moeilijk zijn. Want anders dan de planologen die vanuit hun kantoren blokken en cirkels intekenen op grote, abstracte kaarten, zitten de kunstenaars rond Venhuizen de mensen dicht op de huid. Ze verleiden de bevolking om hun ervaringen in te zetten in projecten die aansluiten bij de schaal en de kenmerken van de streek. Het persoonlijke plezier dat hun projecten wekken is heel anders dan de afstand die mensen voelen bij het zien van de planologische vogelvluchtschetsen. Misschien wel voor het eerst bedrijven kunstenaars actieve planologie en is hun maatschappelijke relevantie bewezen. Daar komt bij dat, ondanks hun grondige en

serieuze karakter, de projecten bovenal geestig zijn. Daarmee bedoel ik niet de pret die Tracy Metz in haar gelijknamige boek als een kapitalistische uitwas van een beleviseconomie beschrijft, maar de geestigheid die sinds jaar en dag eigen is aan de beste vormen van kunst. En ach, de benadering van Geest en Grond biedt oneindig meer perspectief dan het Pact van Teylingen, dat – ik zei het al – in het planologische geweld uiteindelijk toch zal sneuvelen. Liever de kar versieren en tot verwelkensk toe door het dorp rijden, dan de poot stijf houden en zo lang mogelijk niet bewegen. Want daar krijgt een mens maar kramp van.

¹ Max van den Berg, Zef Hemel, Pleisterplaatsen, nieuwe plekken van de netwerksamenleving, in: Luuk Boelens (red.), *Nederland Netwerkenland. Een inventarisatie van de nieuwe condities van planologie en stedenbouw* (Rotterdam 2000).

Bronnen beeldmateriaal: H+N+S, 'De stad achter de duinen', in: ANWB, WWF, *Groene Hart? Groene Metropool! Recreatie en natuur in de Randstad van morgen* (1995).

VHP Stedenbouwkundigen + Landschapsarchitecten, 'Laddermetropolis', in: *Eo Wijersstichting, Inside Randstad Holland* (Jury Report, 1995).

Ministerie van VROM, 'Uitwerkingsgebied Leiden-Haarlem-Amsterdam', in: *Randstad en Groene Hart* (De Groene Wereldstad, 1996).

Ministerie van VROM, Ministerie van Verkeer en Waterstaat, 'De bollenstad op de buitenflank', in: *Eindrapportage Interdepartementaal Project Deltametropool* (2002).

Ministerie van VROM, Ministerie van Verkeer en Waterstaat, 'Ontwikkelingsbeeld Deltametropool', in: *Ambities voor de Deltametropool, Eindrapportage Interdepartementaal Project Deltametropool* (2002).

Koolhaas, Teun, 'De driehoek Haarlemmermeer-Almere-Utrecht', in: *Ministerie van VROM, Ontwerpatelier Deltametropool* (2003).

Tijdens de verschillende fasen van het project Geest en Grond verschijnen publicaties in de vorm van cahiers. Deze publicatie documenteert het vervolg van de inventarisatiefase van het project Geest en Grond.

Conceptontwikkeling en realisatie: Bureau Venhuizen
Conceptmanager: Hans Venhuizen
Assistent conceptmanager: Inge Hoonte, Francien van Westrenen
Communicatie en publiciteit: Mariëtte Maaskant, Peter Sevens (stagiair)

Onderzoek en kritiek

Tekst: Bureau Venhuizen (Mariëtte Maaskant, Hans Venhuizen, Francien van Westrenen)
Fotografie: Dieuwertje Komen
Ontwerp tentoonstelling: Chris Koens, Rotterdam

Met dank aan:

Symposium Geest en Grond:
Frits Janssen, Bavo-kapel, Rijneestgroep Noordwijkerhout;
Sofie van Westrenen; Mieke Coupé.

Kunstexcursies:

Jennifer Petterson: Loek van Eeden, gewassenveredelaar.
Tom Frantzen: Herman Hollander, beheerder Kasteel Keukenhof;
Erik Mol, tuinman De Keukenhof.
Krijn Giezen: Ton van Schie, visserskantine Sportvisserijclub Noordwijk;
ing. J. A. Bloemendaal, milieukundig adviseur Tauw; Noël van Dooren, landschapsarchitect; Han Lindeboom, Alterra Texel.

Vervolgopdrachten

Slibfarm: 'Chemisch erfgoed'
Tekst en beeld: Gerda Zijstra i.s.m. Ceciel Oud, SRO

De detailist: 'Rediscover your wholeness!'

Tekst: Gideon Boie en Matthias Pauwels, BAVO RESEARCH
Fotografie: Dieuwertje Komen
Locatie foto's: Pannekoekenhuis Vrouw Holle, Lisse (p. 139); Het Vierkant, Lisse (p. 140); Albert Heijn, Lisse (p. 141); Hobaho veilinghal, Lisse (p. 143); winkelcomplex Het Madelief, Lisse (p. 144); archiefbeeld (p. 145) met dank aan Museum de Zwarte Tulp, Lisse.

De Limes: 'De Limes in Valkenburg, een nieuw publiek domein'

Tekst en beeld: Catherine Visser, daf-architecten

Projectwatchers

Essay 'Over pakijns en vriesdrogen' door Annemiek Rijckenberg, zelfstandig adviseur stedelijke ontwikkelingen en lid VROM-raad.
Fotografie: Dieuwertje Komen
Locatie foto's (p. 162): billboards Noordwijk aan Zee; aanleg rotonde Valkenburg.

Essay 'Geestig en grondig' door Zef Hemel, hoofdredacteur van Stedenbouw & Ruimtelijke Ordening en directeur Academie van Bouwkunst, Rotterdam.
Beeld: zie bronvermelding (p. 169)

Foto-essay Duin- en Bollenstreek

Fotografie: Dieuwertje Komen
Locatie foto's: boulevard, Katwijk aan Zee (p. 170); Achterweg, tussen Katwijk en Noordwijk aan Zee (p. 172); Heereweg, Lisse (p. 174); Achterweg, tussen Katwijk en Noordwijk aan Zee (p. 176); strand, Katwijk aan Zee (p. 178).

Eindredactie: Bureau Venhuizen, Rotterdam
Onno Helleman, Erfgoedhuis Zuid-Holland

Vormgeving: Kummer & Herrman, Utrecht
Druk: Mart Spruijt, Amsterdam

